

1η Συνεδρίαση

Προεδρείο:
Ιωάννης Μακρής - Ηλίας Παλιαλέξης

ΕΙΣΗΓΗΤΕΣ - ΘΕΜΑΤΑ

Πολυξένη Μπούγια
«Οι κτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι της κοιλάδας του Σπερχειού
με αφορμή την εύρεση ενός νέου στο Αργυροχώρι Υπάτης»

Τριαντάφυλλος Παπαναγιώτου
«Η τιμωρία του Αίαντα Λοκρού και οι εξ αυτής συνέπειες για τους Λοκρούς
ως αφετηρία μιας άλλης θεώρησης της έκβασης του Τρωϊκού πολέμου»

Βασίλειος Κανέλλος
«Οξυά - Σαράνταινα» (Ιστορία - Θρύλοι - Παραδόσεις)

Ιωάννης Β. Ζήσης
«Ο Λαμιακός πόλεμος και οι επιπτώσεις του»

Γεώργιος Σούλιος
«Η μάχη του Δομοκού της 5ης Μαΐου 1897»
Μία "άτυχη" μάχη ενός "άτυχου" πολέμου

Ερωτήσεις - απαντήσεις - απόψεις
επί των εισηγήσεων της 1ης Συνεδρίασης

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ
Πολυξένη Μπούγια
αρχαιολόγος, δρ. φιλοσοφίας

ΘΕΜΑ

*Οι κτιστοί, καμαροσκεπείς τάφοι της κοιλάδος του Σπερχειού
με αφορμή την εύρεση ενός νέου στο Αργυροχώρι Υπάτης**

Το 168/7 π.Χ. η Υπάτη, πρωτεύουσα της Αινίδος και το βορειότερο προπύργιο των Αιτωλών στην κοιλάδα του Σπερχειού, ανακηρύχθηκε από τους Ρωμαίους έδρα του ανασυσταθέντος Κοινού των Αινιάνων. Ο Οκταβιανός υπήγαγε αυτό στο Θεσσαλικό Κοινό μετά τη νίκη του στο Άκτιο (31 π.Χ.). Η αρχή της ακμής της Υπάτης ανάγεται στους χρόνους του αυτοκράτορος αυτού¹. Την περίοδο, την οποία σηματοδοτούν τα εν λόγω γεγονότα, κατασκευάστηκε και λειτούργησε ο κατάγειος, κτιστός, καμαροσκεπής τάφος του λεγομένου «μακεδονικού» τύπου² στη θ. Αγία Σοφία του Αργυροχωρίου Υπάτης (Εικ. 1, Σχέδια 1-2). Τον έφερε στο φως η

Εικ. 1 Αργυροχώρι Υπάτης. Ο κτιστός, καμαροσκεπής τάφος. Από Β.

διάνοξη μίας τάφου για την απαγωγή υδάτων. Το μονοθάλαμο μνημείο καλυπτόταν από την παχειά επίχωση του επιπέδου αγρού του Θωμά Γουργιώτη. Τάφοι αυτού του είδους ιδρύονταν κατά μήκος δρόμων³ σε πεδινές περιοχές⁴. Επειδή συνήθως τόσο στη Μακεδονία όσο και στην Κεντρική Ελλάδα αποτελούσαν τμήμα ελληνιστικών νεκροταφείων⁵, είναι πολύ

* Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησαν οι συνάδελφοι κ.κ. Αριστεά Παπασταθοπούλου και Ελένη Σπυροπούλου. Τον τάφο στο Αργυροχώρι αποτύπωσε η κ. Σούλα Φούντα, όλους τους υπολοίπους η κ. Αλεξάνδρα Τσεκούρα. Τους τοπογράφησε ο κ. Κωνσταντίνος Διαμαντής. Η ενοποίηση των σχεδίων οφείλεται στην υπομονή και στην καλαισθησία του κ. Νίκου Σουγλέ. Το μνημείο φύλαξε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του ο αρχαιοφύλακας κ. Κωνσταντίνος Παγώνης θέτοντας σε κίνδυνο την υγεία του. Σε όλους αυτούς καθώς και στο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας είμαι ευγνώμων για την υπομονή και την αμέριστη βοήθεια.

1. S. Lauffer (εκδ.), *Griechenland. Lexikon der historischen Stätten* (Μόναχο 1989) λ. Υpati 713-714 [H. Kramolisch-F. Hild].

2. Για τον σχετικό ορισμό βλ. Παντεριμαλής 1972, 149 σημ. 3.

3. Παντεριμαλής 1972, 150 και σημ. 1.

4. Δαζορόνια 1986, 155.

5. Φ. Πέτσας, «Ο μακεδονικός τάφος παρά το χωρίον Τούμπα της Παιονίας», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον*

Σχ. 1 Η κοιλάδα του Σπερχεϊού με τις θέσεις εύρεσης των κτιστών, καμαροσκεπών τάφων.

πιθανόν να ανήκε και ο νεοαποκαλυφθείς τάφος σε μία άγνωστη μέχρι σήμερα αρχαία νεκρόπολη. Ένας ημικυλινδρικής τομής πυρόλιθος (Εικ. 2) - όπως αυτοί υπεράνω των ανωφλίων των μακεδονικών τάφων- και μία βάση στήλης (Εικ. 3) Α του τάφου αλλά και δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι στη γειτονική περιοχή Δελμπασίνα⁶ συνιστούν ένα επιχείρημα υπέρ της άποψης αυτής και ένδειξη για ύπαρξη ενός -τουλάχιστον- ακόμη τάφου του ίδιου τύπου. Τα κτερίσματα (Εικ. 4) χρονολογούν την ανέγερση του τάφου στο Αργυροχώρι στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. και τη λήξη της χρήσης του στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. Είναι, επομένως, το υστερότερο δείγμα από τα πέντε, τα οποία έχουν εντοπισθεί στην Αινίδα. Οι άλλοι τάφοι αυτής της κατηγορίας αλλά του 3ου αι. π.Χ. (Σχέδια 1, 3, 4) έχουν βρεθεί στην Υπάτη⁷, στις Μεξιάτες (2)⁸ και στο Περιβόλι⁹. Το ομόλογο -και μοναδικό μέχρι

Ορλάνδον Γ'234 και σημ. 6' Στ. Σαμαρτζίδου, «Νέα ευρήματα από την αρχαία Αμφίπολη» *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 330-335· Αιμ. Καραπασαλιδου, *Μακεδονικός τάφος στο Κοτρώνι Ερετρίας* (Αθήνα 1989) 17, 19. Για τη σχετική πληροφορία αναφορικά με τους τάφους στην κοιλάδα του Σπερχεϊού βλ. κατωτέρω τις οικείες παραπομπές.

6. Λ. Λαμπροπούλου, «Αργυροχώρι Υπάτης. Θέση Δελμπασίνα, Αγρός Κ. Παγώνη», *ΑΔ:Χρον.* 37 (1982) 199.

7. Φ. Δακορόνια, «Υπάτη», *ΑΔ:Χρον.* 33 (1978) 137 (των αρχών του 3ου αι. π.Χ.).

8. Φ. Δακορόνια, «Μεξιάτες», *ΑΔ:Χρον.* 35 (1980) 247 και Μ.Φ. Παπακωνσταντίνου, «Μεξιάτες», *ΑΔ:Χρον.* 40 (1985) 159 (χρήση τάφου: 3ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.).

9. Πάντος 1987, 414-421 (χρήση τάφου: ελληνιστικοί χρόνοι- 6ος αι. μ.Χ.).

Εικ. 2. Αργυροχώρι Υπάτης. Λίθος από ημικυλινδρικό τύμπανο κτίσματος.

Εικ. 3. Αργυροχώρι Υπάτης. Λιθόπλινθος με εντορμιά για στήριξη στήλης.

στιγμής- κτίσμα του τέλους του 3ου-αρχών 2ου αι. π.Χ. στο Νοτιοανατολικό Νεκροταφείο της Λαμίας¹⁰, πρωτεύουσας της Μαλίδος, αν και κολοβωμένο είναι το μεγαλύτερο όλων.

Τα υπόγεια ύδατα διάβρωσαν τα πωρολιθικά τοιχώματα της κατασκευής και ενδεχομένως το σκελετικό υλικό, από το οποίο βρέθηκαν μόνον υπολείμματα των μακρών οστών και μάλιστα σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό των ταφών. Η δραστική αποχωμάτωση πριν τον εντοπισμό του μνημείου και η έντονη διάβρωση δεν επέτρεψαν τη διάκριση του δρόμου, ο οποίος ήταν απαραίτητος σε ένα οικογενειακό μνημείο, προορισμένο να δεχθεί διαδοχικούς ενταφιασμούς¹¹, καθώς και του καλυπτηρίου τεχνητού τύμ-

βου¹². Ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε το νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου. Η οπή στην βόρεια όψη της οροφής δεν αποκλείεται να συνδέεται με τυμβωρυχία παλαιότερης εποχής. Με αυτήν τη δράση θα ήταν δυνατόν να συνδεθεί και η απουσία οστών.

Όπως και οι λοιποί «μακεδονικού» τύπου τάφοι της Αινίδος αυτός στο Αργυροχώρι είναι μικρότερη, αμελέστερη, επαρχιακή μίμηση των αναλόγων μνημείων στη Μακεδονία. Κατά το πρότυπο πολλών από τους τελευταίους, οι οποίοι κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. είναι στην πλειονότητά τους μονοθάλαμοι¹³,

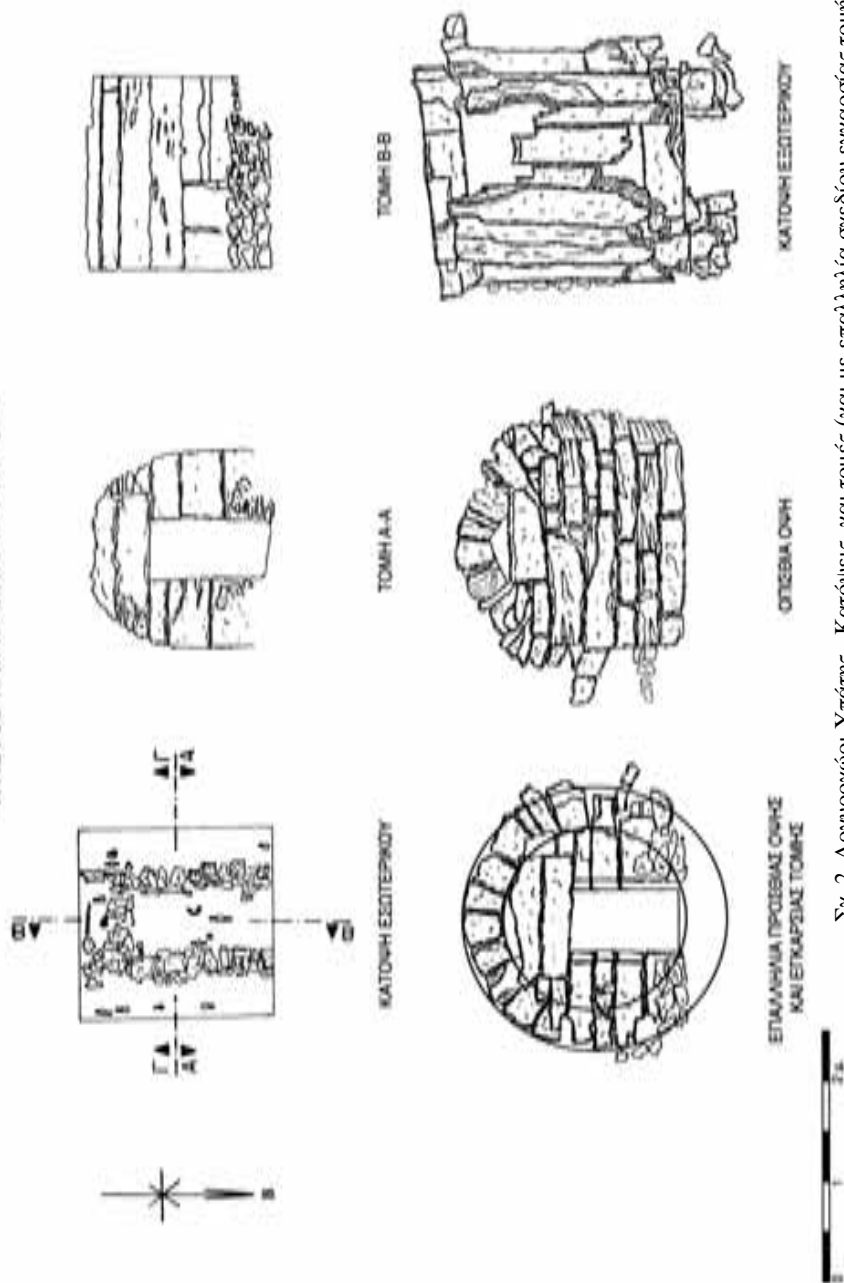
10. Φ. Δακρωνία, «Οδός Θερμοπυλών 9-11», *ΑΔ:Χρον.* 50 (1995) 322-3 (χρήση τάφου: τέλη 3ου/αρχές 2ου αι. π.Χ. - 4ος αι. μ.Χ.). Το εσωτερικό μήκος του είναι 4,42μ., ενώ το εκτιμώμενο πλάτος του είναι π. 3,92μ.

11. Καραπασχαλίδου, ό.α. σημ. 5, 30 και σημ. 44. Ο μακεδονικός τάφος στην Παλαιοχώρα Λαρίσης (Αρβανιτόπουλος 1909, 31) δεν διέθετε δρόμο. Είχε όμως φιλοξενήσει το τεφροδόχο αγγείο ενός και μόνον νεκρού.

12. Η συνεχής καλλιέργεια και η ενδεχομένη απουσία περιβόλου από λίθους στην περιφέρεια του τύμβου δυσχεραίνουν την αναγνώρισή του. Πάντως ο τάφος στην Τούμπα Ερετριας (P. Auberson - K. Schefold, *Ερέτρια. Αρχαιολογικός οδηγός* [Αθήνα 1973] 197) δεν είχε λίθινο περιβόλο.

13. Δημακόπουλος 2000, 151.

ΑΡΓΥΡΟΧΩΡΙ ΥΠΑΤΗΣ
ΚΤΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΗΣ ΤΑΦΟΣ

Σχ. 2. Αργυροχώρι Υπάτης. Κατόψεις και τομές (και με επαλληλία σχεδίου εγκαρσίας τομής και πρόσοψης) του κτιστού, καμαροσκεπούς τάφου.

Εικ. 4. Αργυροχώρι Υπάτης. Τα κεραμικά κτερίσματα από τον κτιστό, καμαροσκεπή τάφο.

παρουσιάζει στο εσωτερικό του τετραγωνική κάτοψη. Το μήκος της Α. πλευράς είναι 1,95μ., εκείνο της Δ. 1,93μ. Το πλάτος του θαλάμου είναι 1,95μ. και το ύψος του 1,92μ. Σε όλους τους τάφους του είδους στην Αινίδα το ύψος τους ελαφρώς υπολείπεται του πλάτους. Γενικώς, όμως αποκλίσεις αυτής της τάξης είναι αναμενόμενες¹⁴, ενώ

δεν είναι απίθανο να οφείλονται και στη διάβρωση του μνημείου. Το γεγονός αυτό και η συμβατότητα των αρχαίων μονάδων μέτρησης μήκους¹⁵ δυσχεραίνει την έκφραση των συγκεκριμένων τιμών σε αρχαίους πόδες. Αν και έχει προταθεί ότι οι κατασκευαστές των «μακεδονικών» τάφων στηρίζονταν στο αττικοευβοϊκό μετρητικό σύστημα με πόδα ίσο με 29,6 εκ.¹⁶, δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί και το δωρικό-φειδώνειο με πόδα 32,5-32,8 εκ., δεδομένου ότι η χρήση του έχει διαπιστωθεί στην ευβοϊκών καταβολών 'Ολυνθο'¹⁷ -από κοινού με το πρώτο- αλλά και σε άλλα μακεδονικά κτίσματα, όπως στην οχύρωση του Δίου¹⁸.

Όπως συνηθίζεται, το οικοδομικό υλικό του μνημείου είναι πωρόλιθος¹⁹. Η περίπτωση της χρήσης πωρολίθου για την καμάρα αλλά ασβεστολίθου για τον φέροντα οργανισμό στο Περιβόλι²⁰ είναι μοναδική αλλά αποκαλυπτική της βαθιάς κατανόησης των αρχών της τοξωτής θολοδομίας. Η τοιχοποιία του τάφου στο Αργυροχώρι ακολουθεί το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Έχει δηλ. τους δόμους ανισοϋψείς και τους ορθογωνίους σε αυτούς λίθους ανισομήκεις. Ένδεκα δρομικοί θολίτες συνιστούν την ημικυλινδρική καμάρα²¹. Επειδή το πλάτος τους (δηλ. το μήκος χορδής τους) ποικίλλει, δεν

14. Παντερομαλής 1972, 151 σημ. 1.

15. A. Frazer, *Samothrace* 10. *The Propylon of Ptolemy II* (Bollingen Series LX 10) 45-46 σημ. 20. Βλ. για αρχαίες μονάδες μήκους και τις υποδιαιρέσεις τους H. Busing, «Metrologische Beiträge», *Jdl* 97 (1982) 1-45 αλλά κυρίως 3, 9, 25.

16. Παντερομαλής 1972, 172· Δημακόπουλος 2000, 125.

17. D.M. Robinson - J.W. Graham, *Olynthus* VIII. *The hellenic house* (Βαλτιμόρη-Λονδίνο-Οξφόρδη 1938) 50-51.

18. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου Ι. Η οχύρωση* (Θεσσαλονίκη 1998) 96-97 σημ. 47.

19. Αρβανιτόπουλος 1909, 31.

20. Πάντος 1987, 417.

21. Στη δημοσιευθείσα εγγραφή τομή του τάφου στην Υπάτη η οροφή παρουσιάζεται ως απλώς τοξωτή κλειδωτή και όχι του συνήθους τύπου, δηλ. ημικυλινδρική. Αυτό πρακτικώς σημαίνει ότι απαιτείτο θάλαμος μεγαλύτερου πλάτους για να εγγραφεί εντός του ο κύκλος, μέρος του οποίου είναι το τόξο της οροφής. Για το γεωμετρικό προσδιορισμό και την κατασκευή του ημικυκλικού τόξου από σφηνολίθους στην αρχαιότητα βλ. Δημακόπουλος 2000, 155-159. Για την κατ' εξαίρεση -πειραματική;- χρήση μη ημικυκλικών τόξων σε

είναι ευχερής η αναγνώριση του κορυφαίου λίθου, του αρχαίου "οφθαλμού". Το ύψος τους είναι σχεδόν ομοιόμορφο 0,38-0,42μ. Στη δυτική γένεση του τόξου, όμως, οι θολίτες είναι εμφανώς υψηλότεροι. Τέτοιες ανωμαλίες στο εξωρράχιο εκλαμβάνονται ως ένδειξη για την κάλυψη του μνημείου με χώμα²² αλλά και ως μέτρο για την ασφαλέστερη αγκύρωσή του στα υλικά επίχωσης εντός του ορθογωνίου ορύγματος, αφού στην περιοχή αυτή καταλήγουν οι ωθήσεις από την καμάρα²³. Εάν το πάχος των αφανών από την εξωτερική πλευρά μακρών πλευρών είναι της τάξεως των π. 0,40μ., τότε ο γεωμετρικός προσδιορισμός του υπακούει στον κανόνα περί ενδεδειγμένου πάχους²⁴. Πρόκειται όμως για υπερβολική τιμή, εάν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι ανάλογοι τάφοι με διάμετρο καμάρας περί τα 3μ. έχουν τοίχους 0,50μ. παχείς, δηλ. το 1/6 της διαμέτρου²⁵.

Μεγάλοι αργοί λίθοι βρέθηκαν συσσωρευμένοι εκατέρωθεν της θύρας και εμπρός από τον τοίχο της πρόσοψης. Στο δάπεδο του ταφικού θαλάμου διαφαίνονται οι ακμές αργών λίθων. Επειδή οι δίδυμοι τάφοι στις Μεξιάτες εδράζονταν σε αργολιθοδομή, η οποία περιέβαλλε και εξωτερικά τους θαλάμους²⁶, δεν αποκλείεται να ιδρύθηκε ο τάφος του Αργυροχωρίου σε ένα τέτοιο υπόστρωμα. Μέριμνα για θεμελίωση σε ειδικά διαμορφωμένη κοίτη έχει διαπιστωθεί και στη Μακεδονία²⁷.

Σε αντίθεση με την πλειονότητα των ταφικών μνημείων στη Μακεδονία με τις ορθογώνιες, συχνότατα διακοσμημένες θυραίες πλευρές, η πρόσοψη του νέου τάφου είναι λιτή. Όπως και τα λοιπά δείγματα από την Κεντρική Ελλάδα, παραπέμπει στη δομική συγκρότηση του κτίσματος, αφού σε αυτόν είναι ορατή η πλοκή των λίθων. Ο ακρωτηριασμός της βόρειας παρυφής της καμάρας στο Αργυροχώρι δεν επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων για την ακριβή σύνθεση των λίθων στο σημείο αυτό. Μνημειωδέστερο πάντως δημιουργήμα αυτής της πρακτικής αποτελεί η πρόσοψη του τάφου παρά την Παλαιοχώρα Λαρίσης των αρχών του 3ου αι. π.Χ.²⁸, ενώ στον μακεδονικό χώρο ο περιορισμός της διακόσμησης στην επιμελή λάξευση της επιφανείας των λίθων συναντάται στον τάφο της Τούμπας της Παιονίας (β' μισό 4ου αι.

ελληνιστικές κατασκευές βλ. P. Bougia, *Ancient bridging methods and constructions in Greece and coastal Asia Minor* (Διδ. διατριβή στη Φιλαδέλφεια/Η.Π.Α. 1996) 365. Πάντως, η φωτογραφία της ΒΑ εσωτερικής πλευράς του θαλάμου με αρ. φωτ. αρχείου 252 της ΙΔ' ΕΠΚΑ αλλά και το γεγονός ότι η κεντρική περιοχή της καμάρας είχε διαλυθεί ενισχύουν την εντύπωση ότι και αυτός ο τάφος στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα.

22. Αρβανιτόπουλος 1909, 31.

23. Δημακόπουλος 2000, 132-133 και σημ. 19.

24. Στο ίδιο 136 και σημ. 22: το ιδεώδες πάχος προκύπτει από τη χάραξη επί του εδάφους ορθογωνίου τριγώνου με μήκος καθέτων πλευρών την ακτίνα του ημικυκλίου της καμάρας δοθέντος τάφου και την, εν συνεχεία, αφαίρεση από το μήκος της υποτεινούσας εκείνο της μίας από τις κάθετες πλευρές.

25. Εξαίρεση αποτελεί ο διάμετρον 4,80μ. Τάφος των Λευκαδίων Ι, «της Κρίσεως», ο οποίος παρουσιάζει πλευρικούς τοίχους πάχους 0,90μ. Βλ. στο ίδιο 137.

26. Δακορόνια ό.α. σημ. 7· Δακορόνια 1986, 148.

27. Δημακόπουλος 2000, 128 και σημ. 8.28. Αρβανιτόπουλος 1909, 31 εικ. 1.

28. Αρβανιτόπουλος 1909, 31 εικ. 1.

Εικ. 5. Αργυροχώρι Υπάτης. Η είσοδος του τάφου με τις στλεγγίδες στη βάση του θυροφύλλου. Από Β.

Εικ. 6. Αργυροχώρι Υπάτης. Οι κλίνες στο εσωτερικό του τάφου με τα ευρήματα κατά χώραν. Από Ν.

π.Χ.)²⁹ και σε ζεύγος τέτοιων μνημείων στο Λάγκωμα Χαλκιδικής (τέλους 3ου-αρχών 2ου αι. π.Χ.)³⁰. Ένας παρόμοιος τάφος π. 500μ. Β. των τελευταίων είχε επιχρισμένη με λευκό κονίαμα την πρόσοψη και επίθετο στη γένεση του θόλου ένα χαμηλό, ανάγλυφο αέτωμα³¹. Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις το δεσπόζον στοιχείο στην πρόσοψη είναι το υπέρθυρο, ο αρχαίος *ουδός*. Και στο Αργυροχώρι το ανώφλιο είναι ο παχύτερος λιθόπλινθος όλων. Όπως και αυτός στην Υπάτη, πλαισιώνεται από μικροτέρους εγγωνίους. Στις Μεξιάτες η Π-σχημη άνω απόληξη του θυραίου ανοίγματος έχει αποκοπεί στο κάτω άκρο του ανωφλίου. Στο Αργυροχώρι, όπως και στο Περιβόλι³² και στην Παλαιοχώρα Λαρίσης³³, εγκοπές στην εξωτερική ακμή των παραστάδων διευκόλυνε την προσαρμογή του μετακινουμένου θυροφύλλου. Το πώρινο θυρόφυλλο του Αργυροχωριού (Εικ. 5), ύψους τουλάχιστον 1,20μ., πλάτους 080μ. και πάχους 0,20μ. αν και στηριζόταν στη βάση του εξωτερικά από σωρό λίθων, είχε αποκρουσμένη και προς τα έξω πλαγιασμένη την ανώτερη άκρη του λόγω της θραύσης του σε δύο τμήματα. Το θυρόφυλλο των τάφων της Υπάτης και Λαμίας εφαπτόταν προεξέχοντος περιθυρώματος εν είδει απόληξης ή ατροφικού ταφικού δρόμου³⁴.

Ένα Π-σχημο θρανίο ύψους π. 0,50μ. και πλάτους 0,55μ. κατά μήκος των

29. Πέτσας ό.α. σημ. 5, 235-236 Σχ. 1, 240 Σχ. 4.

30. Μ. Ανδρόνικος, «"Μακεδονικοί" τάφοι Ξεροκόμης Λαγκώματος», *ΑΔ:Χρον.* 16 (1960) 214-7 και πίν. 183α-δ· Β. Gossel, *Makedonische Kammergräber* (Διδ. διατρ. στο Βερολίνο 1980) 20.

31. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Ανασκαφικές έρευνες σε ταφικούς τύμβους των νομών Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 263-4 και πίν. 268, αρ. 9.

32. Πάντος 1987, 417.

33. Αρβανιτόπουλος 1909, 34.

34. Δακορόνια ό.α. σημ. 9, 323.

εσωτερικών τοίχων του θαλάμου φιλοξένησε τις ταφές (Εικ. 6). Έχει κτισθεί από μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους στο μέτωπο με λάσπη ως συνδετικό υλικό και χώμα και λιθάρια στο εσωτερικό. Λίθοι μεσαίου μεγέθους έχουν βυθισθεί στον πυρήνα της Ν. κεραιάς στη νοητή συνέχεια της Α. και Δ. παρειάς του θρανίου. Τουλάχιστον η προς τον διάδρομο επιφάνεια του τελευταίου ήταν επιχρισμένη, όπως υπαινίσσονται τα κατά τόπους σπαράγματα υπολεύκου κονιάματος. Πλακοειδείς λίθοι καλυμμένοι με ασβεστοκονίαμα δημιουργούσαν την προς τον διάδρομο όψη των αναλόγων κατασκευών και στους άλλους τάφους της Αινίδος. Πρόκειται για την απλοποιημένη απόδοση των ταφικών κλινών, λιθίνων στην πλειονότητά τους, οι οποίες αφθονούν σε «μακεδονικού» τύπου τάφους στη Βόρεια Ελλάδα και Εύβοια. Από τα 40 περίπου γνωστά παραδείγματα αυτών των τάφων με κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές μόνον αυτός στην Πλατεία Συντριβανίου (Θεσσαλονίκης ΙΙ, 3ου αι. π.Χ.)³⁵ με τρεις κτιστές κλίνες σε σειρά και εκείνος στην Τερπνή Νιγρίτας με τρεις θήκες³⁶ παρουσιάζουν Π-σχημη διαρρύθμιση³⁷. Έχουν, όμως, έναν κενό χώρο αμέσως δεξιά για τον εισερχόμενο στο θάλαμο³⁸. Αυτή είναι και η διάταξη του ταφικού εδράνου στο Περιβόλι και πιθανότατα στη Λαμία (σχ.3). Οι μεμονωμένες κλίνες εκατέρωθεν διαδρόμου με αφετηρία την είσοδο, όπως στους δύο τάφους των Μεξιατών και σε εκείνον στην Υπάτη (σχ.4), βρίσκουν μοναδικό παράλληλο στον τάφο της Παλατίτσας (τελευταίο τρίτο του 4ου ή β' μισό-αρχές 2ου αι. π.Χ.)³⁹. Η σειρά των λίθων στα σημεία ένωσης των κεραιών των κλινών στο Αργυροχώρι ίσως δηλώνει ότι αυτές προέκυψαν από την σύνδεση των δύο παραλλήλων κλινών με τη βοήθεια του εγκαρσίου τοίχου. Ενδέχεται μάλιστα αυτός ο τοίχος να δέχθηκε μόνον κτερίσματα, αφού η εκεί εμφάνισή τους είναι πυκνότερη. Το γεγονός ότι στην Υπάτη⁴⁰ καθεμία από τις κλίνες χρησιμοποιήθηκε για μία μόνον ταφή, θα υπέβαλλε την ιδέα ότι αυτές επελέγησαν για να εξυπηρετήσουν μόνον το

35. Παντερμαλής 1972, 179 αρ. 11 και παρένθετος πίν. Σισμανίδης 1997, 156.

36. Παντερμαλής 1972, 179 αρ. 19· Σισμανίδης 1997, 167 σχέδ. 8.

37. Ορθώς ο Σισμανίδης 1997, 183-185 θεωρεί ότι η εξαιρετικώς μεμονωμένη χρήση των τριών ταφικών κλινών σε κάτοψη Π συνιστά ένα ουσιώδες επιχείρημα κατά της θεωρίας περί μίμησης των αιθουσών συμποσίων (τριγλίνων οίκων) στην ταφική αρχιτεκτονική. Υπέρομαχοι της θεωρίας αυτής υπήρξαν οι L. Heuzey και H. Daumet, (*Mission archeologique de Macedoine* (Παρίσι 1876, 250 κ.ε.), ο K.G. Vollmoeller, *Griechische Kammergräber mit Totenbetten* (Βόννη 1901) 6 και η Gossel, ό.α. σημ. 30, 35. Ο F. Studniczka, *Das Symposion Ptolemaios II nach der Beschreibung des Kallixenos wiederhergestellt (Abhandlungen der Philologisch-historischen Klasse der Königlich-Sachsische Gesellschaft der Wissenschaften XXX.II, Λειψία 1914) 134, 136-7 ισχυρίστηκε ότι συγκεκριμένη διάταξη οφείλεται σε ρωμαϊκή επιρροή. Περαιτέρω έρευνα του θέματος συνιστά η J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couche dans le proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siecle avant J.C. (Bibliothèque des Ecoles Francaises d'Athenes et de Rome 246, Ρώμη 1982) 536, αφού αυτή η διάταξη είναι απλή και λειτουργική, ενώ ο Παντερμαλής 1972, 173 αντιμετωπίζει με περιόριση τη θεωρία του τριγλινίου.**

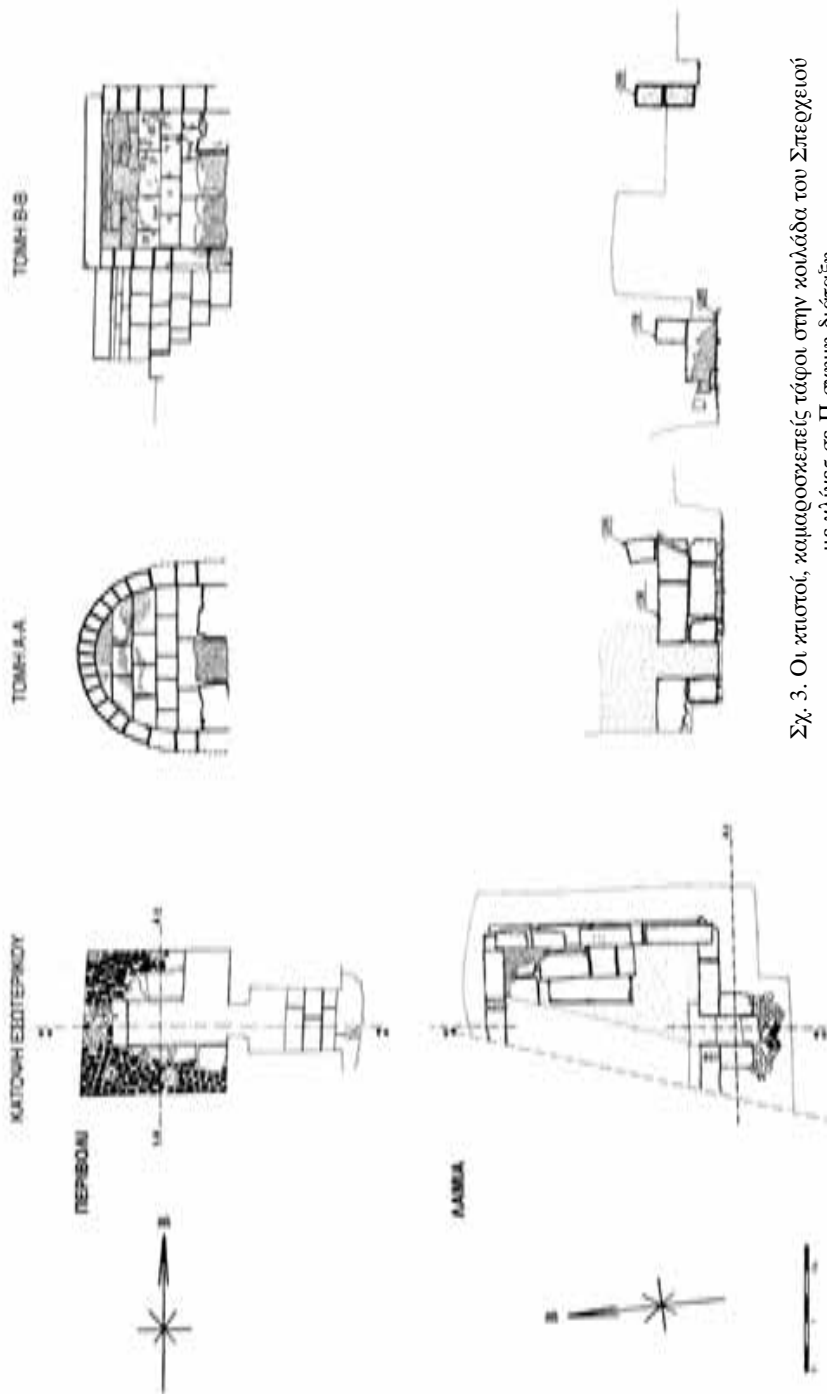
38. Ο χώρος είναι δυνατόν να φιλοξενούσε θρόνο ή κίστη ή ξύλινη τράπεζα με προσφορές για τους νεκρούς ή, τέλος, για σπονδές. Βλ. για αυτό Σισμανίδης 1997, 189.

39. Παντερμαλής 1972, 181 αρ. 5· Gossel ό.α. σημ. 30, 61· Σισμανίδης 1997, 126.

40. Δακορόνια ό.α. σημ. 7.

ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ

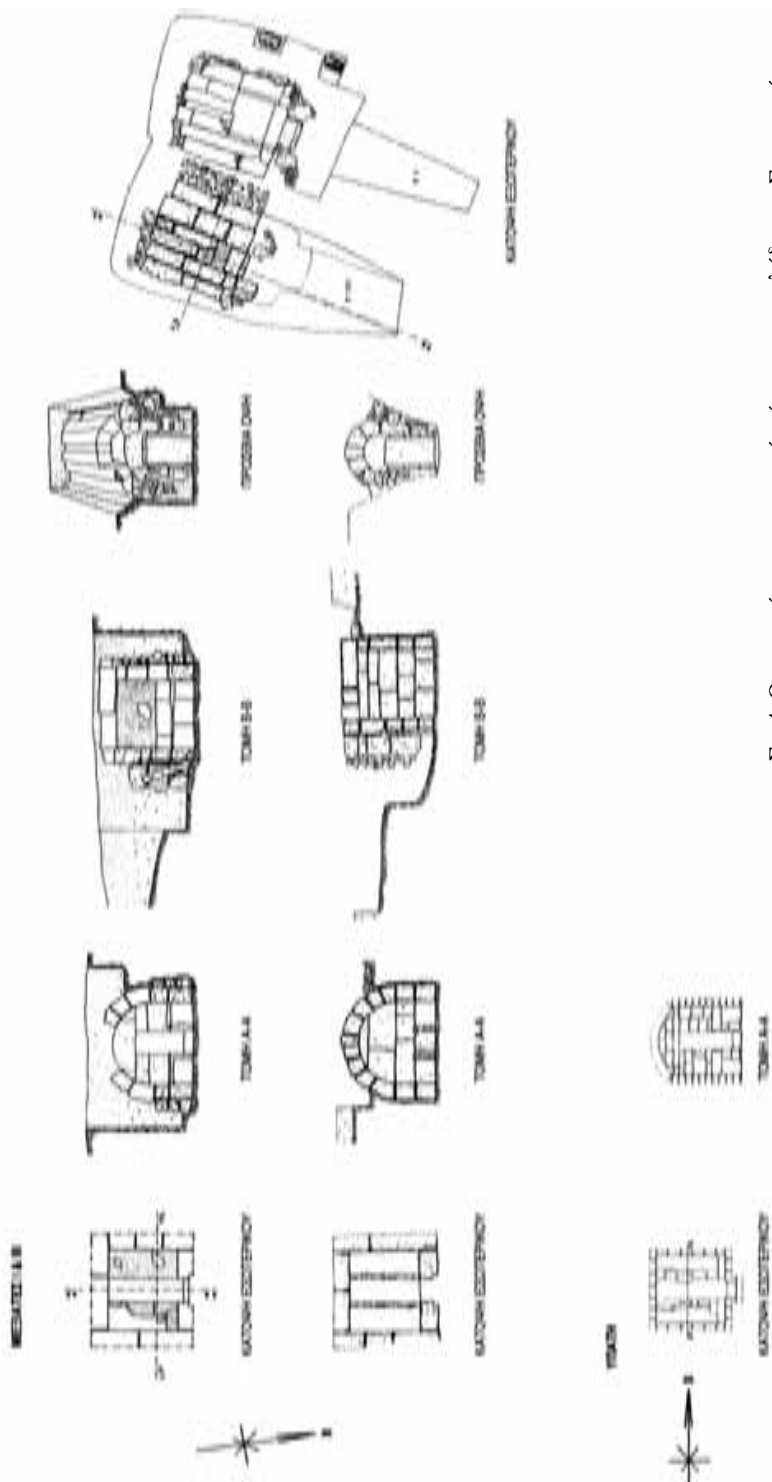
ΚΤΙΣΤΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΟΙ ΜΕ Π-ΙΧΗΜΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΚΛΙΝΩΝ

Σχ. 3. Οι κτιστοί, καμφοσκεπείς τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού με κλίνες σε Π-σχημη διάταξη.

ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ

ΚΤΙΣΤΟΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΟΙ ΜΕ ΣΕΥΤΟΙ ΑΝΤΩΣΩΝ ΚΑΥΝΩΝ

Σχ. 4. Οι κτιστοί, καμαροσκεπείς τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού με γλίνες εκαπέρωθεν του διαδρόμου του θαλάμου.

συζυγικό ζεύγος⁴¹. Οι αλληπάλληλοι όμως ενταφιασμοί στους διδύμους τάφους των Μεξιατών, παρά το γεγονός ότι αυτοί ανήκαν στην ίδια οικογένεια ή γένος δεδομένου ότι είναι σύγχρονοι, όμοροι, όμοιοι και καλύπτονται από κοινό τύμβο⁴², αποδεικνύουν ότι ή η αρχική πρόθεση για ατομικότερη χρήση υποχώρησε στην αναγκαιότητα των πολλών θανάτων⁴³ ή ότι η περίπτωση της Υπάτης δεν ήταν ο κανόνας. Από την αντιπαράβολή με τυπικούς εκπροσώπους του είδους προκύπτει ότι μορφολογικά η διάταξη των κλινών των "μακεδονικών" τάφων στην κοιλάδα του Σπερχειού κινείται στο χώρο των εξαιρέσεων. Η πολυμορφία -παρά το ολιγάριθμο του δείγματος- επιβεβαιώνει την διαπιστωμένη και αλλού ευελιξία και ελευθερία των κατασκευαστών στη διαμόρφωση λύσεων. Πάντως, μέχρι στιγμής, το ενιαίο, κτιστό Π-σχημο θρανίο του τάφου του Αργυροχωρίου είναι μοναδικό για κτιστό, καμαροσκέπαστο μνημείο⁴⁴. Σαφώς διαμορφώθηκε για τον ενταφιασμό πολλών μελών της οικογενείας επί μακρόν. Συνήθως οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι από το β' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. κ.ε., αρκετοί από τους οποίους έχουν ανασκαφεί και στην κοιλάδα του Σπερχειού⁴⁵, διαθέτουν Π-σχημο ταφικό θρανίο, λαξευμένο στο φυσικό πέτρωμα. Ίσως η επιλογή της συγκεκριμένης μορφής κλινών στο Αργυροχώρι καταδεικνύει --με τον εποπτικότερο τρόπο-- την κατάληξη μίας μακράς και συνεχούς διαδικασίας προσαρμογής προτύπων και αποτελεί τον συνδυασμό μεταξύ των δύο τύπων. Η χρονολόγηση των πρωϊμότερων από τα ταφικά δώρα -γ' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.- μαρτυρεί ότι ο τάφος του Αργυροχωρίου είναι επί του παρόντος το οψιμότερο δημιούργημα της κατηγορίας στην κοιλάδα του Σπερχειού. Αν και οι "μακεδονικού" τύπου τάφοι δέχθηκαν ταφές μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, τα φθηνότερα υποκατάστατά τους, οι λαξευτοί θαλαμωτοί, αναδείχθηκαν κατά τους υστερούς ελληνιστικούς χρόνους ως κατ'έξοχήν ταφικά μνημεία των επιφανών. Η ανέγερση μάλιστα του τάφου στο Αργυροχώρι σε κατά πολύ μεταγενέστερη της μακεδονικής κυριαρχίας εποχή δείχνει ότι αυτού του είδους τα μνημεία ήταν προσφιλή στην εγχώρια άρχουσα

41. Για αυτήν την πρακτική βλ. Σισμανίδης 1997, 186, 187.

42. Για ζεύγος αναλόγων τάφων βλ. α. σημ. 30, Ανδρόνικος 1960 (Λάγκωμα Χαλκιδικής). Κατά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής ακμής στη Μακεδονία (ύστερος 4ος-3ος αι. π.Χ.) μία οικογένεια κατασκεύαζε περισσότερους του ενός τάφους με μεμονωμένους νεκρούς, οι οποίοι καλύπτονταν από τον ίδιο τύμβο. Για αυτό Σισμανίδης 1997, 187.

43. Και στη Μακεδονία οι υστερότεροι, μικρότεροι και πτωχότεροι τάφοι είχαν μεγαλύτερο αριθμό κλινών ή κλινοειδών κατασκευών. Για αυτό βλ. Σισμανίδης 1997, 185.

44. Χαμηλό θρανίο κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών, το οποίο πλαισίωσε την λίθινη κλίνη στην απέναντι της εισόδου πλευρά, διαπιστώθηκε σε αβεβαίας χρονολόγησης «μακεδονικού» τύπου τάφο σε αρχαίο νεκροταφείο της Χαλκίδος (Α. Χωρέμης, «Ειδήσεις εξ Ευβοίας. Αρχαίον νεκροταφείον εις Άγιον Στέφανον Χαλκίδος», *ΑΔΑ* 7 [1974] 28-29 καθώς και κατά μήκος των τριών πλευρών στο τάφο στο Κοτρώνι Ερετρίας (του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ., Καραπασχάλιδου, ό.α. σημ.5, 20-21). Ο τελευταίος είχε κτιστή λίθινη κλίνη -στηριζόμενη στο θρανίο- στην πλευρά απέναντι της εισόδου.

45. Δακορόνια 1986, 153. Λαξευτές κλίνες σε σχήμα Π είναι χαρακτηριστικό μίας ενότητας των λαξευτών τάφων στη Βέροια (Σ. Δρούγου-Γ. Τουράτσουλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, *ΔΑΔ* 28, Αθήνα 1980, 109) αλλά και στην Πέλλα (Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, *ΔΑΔ* 53, Αθήνα 1994, 95).

τάξη και όχι μόνον χώροι ταφής Μακεδόνων⁴⁶ ή φιλομακεδόνων υποστηρικτών τους.

Κτερίσματα είχαν αποθεθεί στις τρεις κεραιές του Πι-σχημου θρανίου αλλά και στον ορθογώνιο διάδρομο μεταξύ τους (Εικ. 4, 6). Το κυρίαρχο αγγείο σε όλες τις ομάδες ήταν τα μυροδοχεία. Ατρακτοειδή του γ' τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.⁴⁷ βρέθηκαν μαζί με απιόσχημα του 1ου αι. π.Χ.-αρχών 1ου αι. μ.Χ.⁴⁸ (στην Α. κλίνη) ή με λεπτοκέλυφο ερυθροβαφή κάνθαρο του υστέρου 1ου αι. π.Χ.-αρχών 1ου αι. μ.Χ.⁴⁹ από κοινού με ασκό τύπου guttus και απιόσχημο (στη Δ. κλίνη). Δύο απιόσχημα μυροδοχεία πλαισίωναν έναν λύχνο χρονολογούμενο στη στροφή του 2ου προς τον 1ο αι. π.Χ.⁵⁰ (στη Ν. κλίνη). Ανάλογη είναι και η χρονική κλιμάκωση των ευρημάτων στο διάδρομο. Εκτός από τα έξι μυροδοχεία -τρία ατρακτοειδή και τρία απιόσχημα- περιυλλέχθηκαν δύο εφθαρμένοι υπερμεγέθεις λύχνοι, η κατασκευή των οποίων άρχισε από τα τέλη του 3ου και συνεχίσθηκε στον 2ο αι. π.Χ.⁵¹, ένας ανάγλυφος σκύφος του β' μισού του 2ου αι. π.Χ.⁵², μία μελαμβαφής λάγηνος⁵³ και ένα μελαμβαφές σφαιρικό προχοΐδιο. Θραυσμένα σε μεγάλα τμήματα έξι μυροδοχεία -από τα ατρακτόσχημα τρία με σωληνωτό σώμα⁵⁴ και ένα απιόσχημο- και δύο οξύβαφα πινάκια του υστέρου 2ου-πρωΐμου 1ου αι. π.Χ.⁵⁵ περιυλλέχθηκαν στην επίχωση του θαλάμου. Το μοναδικό μεταλλικό

46. Για την ιδέα χρήσης των κτιστών καμαροσκεπών τάφων από μακεδόνες εγκατεστημένους στη Νότια Ελλάδα βλ. Κ. Κουρουνιώτης, «Τάφοι καμαρωτοί Ερετρίας», *AE* 1899, 233· K.G. Vollmoeller, «Über zwei euboische Kammergraber mit Totenbetten», *AM* 26 (1901) 365.

47. Βλ. για τον τύπο Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, «Εχίνος», *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία* (Αθήνα 2000) 208 αρ. Κ 5950, 210 εικ. 10α (μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.)

48. V.R. Anderson-Stojanovic, «The chronology and function of ceramic unguentaria», *AJA* 91 (1987) 113? E. Dusenbery, *Samothece* 11. *The nekropoleis. Catalogues of objects by categories* (Bollingen Series LX.11, 1998) 800-801.

49. Πρόκειται για τοπική παραλλαγή λεπτοκελύφων καθαροειδών του υστέρου 1ου αι. π.Χ.-αρχών του 1ου αι. μ.Χ. Για τον τύπο βλ. Π. Μπούγια, «Σύνολα κεραμικών κτερισμάτων από το ελληνιστικό νεκροταφείο του Αχινού», *ΣΤ' ΕλλΚερ* αρ. Κ 8910 και Κ 8387 (Αθήνα 2004) 159.

50. R.H. Howland, *The Athenian Agora IV. Greek lamps and their survivals* (Princeton 1958) 124 αρ. 517 πίν. 19, 45.

51. P. Bruneau, *Délos XXVI. Les lampes* (Παρίσι 1965) 22 αρ. 47 (τέλη 3ου-γ' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), πίν. 2. E. Μπαζιοτοπούλου-Βαλαβάνη, «Ελληνιστική κεραμική της Αιτωλικής Καλλιπόλεως», *Γ' ΕλλΚερ (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 137, Αθήνα 1994) 48 αρ. 11711, πίν. 17γ· A. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, στο ίδιο 372 αρ. BE 8581 πίν. 286 (2ος αι. π.Χ. αλλά κυρίως α' μισό του). Φαίνεται ως υβρίδιο των τύπων EX1 και EX2 του Αχινού (2ος-α' μισό του 1ου αι. π.Χ.): βλ. για αυτό Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, «Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου», *Ε' ΕλλΚερ* (Αθήνα 2000) 335-337 πίν. 167β-γ. Πάντως λύχνοι δεν πέρασαν ταφές του 2ου αι. π.Χ. στους λαξευτούς τάφους της κοιλάδος του Σπερχειού. Βλ. για αυτό Δακορόνια 1986, 156.

52. Για διακόσμηση σκύφων με ομόκεντρα ημικύκλια και στιγμές (shield bowls) βλ. G. Roger Edwards, *Corinth VII.III. Corinthian Hellenistic pottery* (Princeton-New Jersey 1975) 182 πίν. 36, 80-81 (π. 150-146 π.Χ.)· S.I. Rotroff, *The Athenian Agora XXII. Hellenistic pottery: Athenian and imported moldmade bowls* (Princeton-New Jersey 1982) 38 πίν. 68 αρ. 400-402? A. Ζαούρη - E. Μέλλιου, «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Λάρισας», *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία* (Αθήνα 2000) 94 (τάφος 11 εικ. VII, μέσα 2ου ή β' μισό 2ου αι. π.Χ.)

53. Για τον τύπο στην περιοχή βλ. Μπούγια ό.α. σημ. 49, 157.

54. Παπακωνσταντίνου ό.α. σημ. 47, 208 αρ. Κ 5943 και Κ 5940, 210 εικ. 9α-β (β' μισό 2ου-1ος αι. π.Χ.).

55. Για τον τύπο στην περιοχή βλ. Μπούγια ό.α. σημ. 49, 155.

πτέρισμα, μία μικρή χάλκινη σπαθομήλη (spatula), από τη Ν. κλίνη χρησιμοποιήθηκε είτε στην ψιμυθίωση, τη λήψη δηλ καλλυντικής σκόνης, από ένα γυναικείο μέλος της οικογενείας, είτε σε ιατρικές πράξεις ενός ανδρικού⁵⁶. Τρία απιόσχημα μυροδοχεία συγκολλήθηκαν από όστρακα στις ταραγμένες επιχώσεις εξωτερικώς του μνημείου. Μετά τον ενταφιασμό του τελευταίου νεκρού και τη σφράγιση του τάφου με το θυρόφυλλο, δύο σπλεγγίδες αφέθηκαν στη βάση του Α. και Δ. Αν και οι γυναίκες μεταχειρίζονταν για τον καλλωπισμό τους σπλεγγίδες, αυτές συνιστούσαν απαραίτητο εξοπλισμό υγιεινής για τους άνδρες όλων των ηλικιών⁵⁷.

Ο ποικίλος προσανατολισμός των κτιστών, καμαροσκεπών τάφων ορθώς συνδέεται με την πρόσβασή τους από υφισταμένους δρόμους. Στους απλουστερούς ελληνιστικούς τάφους -κιβωτιοσχήμους, λακκοειδείς- της κοιλάδος του Σπερχείου οι νεκροί τοποθετούνταν πάντοτε με την κεφαλή προς Δ. Είχαν δε τα περισσότερα δώρα στην περιοχή των ποδών, όπου όμως συσσωρεύονταν και εκείνα των ανακομιδών. Στον τάφο της Υπάτης οι νεκροί έχουν την κεφαλή προς Α. Ήταν δηλ. στραμμένοι με το πρόσωπο προς τον οπίσθιο τοίχο του θαλάμου, αν και υπήρχε η δυνατότητα για αντίστροφη τοποθέτηση. Εάν ληφθεί υπόψη ότι στο επίπεδο των κλινών στο Αργυροχώρι η μεγαλύτερη συγκέντρωση των κτερισμάτων παρατηρείται σε όλο το μήκος της Ν. κεραίας, δεν αποκλείεται να είχαν ενταφιασθεί οι αποθανόντες με την κεφαλή προς Β., όπισθεν δηλ. του θυραίου τοίχου. Αυτή η τοποθέτηση είναι συνήθης αλλά αντίστροφη προς εκείνη της πρόθεσης του νεκρού στην οικία του. Κατά τον Ησύχιο οι εκτεθειμένοι για ύστατο ασπασμό "μάκαρες" είχαν τα πόδια τους προς την εξώθυρα, επειδή εγκατέλειπαν οριστικώς την εστία τους για την αιώνια κατοικία τους, τον τάφο⁵⁸.

Το νέο ταφικό μνημείο των υστέρων ελληνιστικών χρόνων στο Αργυροχώρι Υπάτης αποκάλυψε έναν νέο αρχαιολογικό χώρο. Αυτός βρίσκεται 1 χλμ. ΒΑ της Υπάτης και π. 800μ. ΝΔ των Βαρκών και κατά μήκος δρόμου, ο οποίος συνέδεε την Υπάτη με τον αρχαίο οικισμό στις Μεξιάτες και διερχόταν από τις νότιες παρυφές της αρχαίας εγκατάστασης στα Βαρκά. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι η νεοαποκαλυφθείσα νεκρόπολη εξυπηρετούσε την Υπάτη μέσω της ΒΑ πύλης της, αν και η επικράτεια της πόλης αυτής κάλυπτε μία μεγάλη έκταση. Κατά τον 2ο αι. μ.Χ. -όπως προκύπτει από μία λατινική επιγραφή σχετικά με τα όρια μεταξύ Υπάτης και Λαμίας- έφθανε μέχρι τις Μεξιάτες⁵⁹. Επειδή οι Αινιάνες άργησαν να συνοικήσουν τις κόμεις τους σε

56. Για τις εικαζόμενες χρήσεις βλ. W. Deonna, *Délos XVIII. Le mobilier délien* (1938) 223-224, πίν. LXXIV. Για ιατρό στην Υπάτη τον 2ο αι. π.Χ. βλ. IG IX 2, 11.

57. Μ. Πολυγιώργη, «Τάφοι του Ωρωπού», *ΑΔ:Μελ.* 43 (1988) κυρίως 128-129 και σημ. 63. E. Kotera-Feyer, *Die Strigilis (Europäische Hochschulschriften* σειρά. 38, 43, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien 1993) 6.

58. Σισμανίδης 1997, 231, 237.

59. *CIL* III 586. Suppl. 12306· Y. Bequignon, *La vallée du Spercheios des origines au IVe siècle* (Παρίσι 1937) 339-340· Π. Πάντος, «La vallée du Spercheios -Lamia exceptée- aux époques hellénistique et romaine», στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ανών 17-22 Απριλίου 1990*, 2 (Αθήνα 1994) 226.

πόλεις⁶⁰ δεν αποκλείεται να υπήρχαν δορυφορικές κώμες στην δικαιοδοσία της Υπάτης στην νότια όχθη του Σπερχειού. Υφίσταντο όμως και ανεξάρτητα πολιίσματα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπως προκύπτει από μία επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. αναφορικά με μεθοριακή έριδα της Υπάτης με τις Ερυθρές⁶¹, μία μικρότερη πόλη των Αινιάνων προς την πλευρά των Θερμοπυλών. Οι εντοιχισμένες ελληνικές επιγραφές στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Βαρκών Υπάτης⁶² -αλλά και ένας κιβωτιόσχημος τάφος του 4ου αι. π.Χ. 300μ. Δ της βασιλικής⁶³ υπαινίσσονται την εκεί ύπαρξη εγκατάστασης από τους κλασικούς χρόνους και εξής. Περαιτέρω έρευνα θα δείξει πιθανή σχέση του νεκροταφείου στο Αργυροχώρι με την εγκατάσταση στα Βαρκά.

Τα διαπιστωθέντα ταφικά έθιμα και αρχιτεκτονικές αρχές στον τάφο του Αργυροχωρίου μαρτυρούν ότι οι σχετικές αντιλήψεις δεν αποτελούσαν αποκλειστικό χαρακτηριστικό της πολιτικής οργάνωσης των Αινιάνων και δεν διέφεραν από εκείνες της γειτονικής Μαλίδος, της Θεσσαλίας, της Ευβοίας και της Μακεδονίας. Παρά το γεγονός ότι η απόδοση των νενομισμένων στους χρηστούς πολίτες υπολειπόταν σε λαμπρότητα των πλουσίων ομολόγων τους στην Ερέτρια και στη Μακεδονία ο ενταφιασμός σε κτιστούς τάφους με κλίνες⁶⁴ αποκαλύπτει την ίδια μεταφυσική ανησυχία για τον θάνατο, την επιθυμία για την αθανασία της ψυχής και την ελπίδα για την μεταθανάτια ζωή.

Βιβλιογραφία

Αρβανιτόπουλος 1909. Α.Σ Αρβανιτόπουλος, «Καμαρωτός τάφος παρά την Λάρισαν της Θεσσαλίας», *ΑΕ* 1909, 29-43.

Δακορόνια 1986. Φ. Δακορόνια, «"Μακεδονικού τύπου" τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού», *Αρχαία Μακεδονία 4 (Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 204, Θεσσαλονίκη 1986)* 147-157.

Δημακόπουλος 2000. Ι. Δημακόπουλος, «Ο κύκλος και το τετράγωνο στη γεωμετρία, την πρόσοψη και την έδραση των μακεδονικών τάφων», *ΑΕ* 2000, 125-159.

Παντερμαλής 1972. Δ. Παντερμαλής, «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12 (1972) 149-182.

Πάντος 1987. Π. Πάντος, «Αρχαιολογικά ευρήματα από την ΝΔ. Αινίδα», *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη 1987*, (Αθήνα 1992) 414-421.

Σιμανίδης 1997. Κ. Σιμανίδης, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 58, Αθήνα 1997)*.

60. *RE* 9A (1914) 237 λ. ·Η ·Υπάτα [F. Stahlin].

61. *IG* IX 2, Add. VII αφ. 7. Ο Stahlin, ό.α. σημ. 60, χρονολογεί την επιγραφή στον 2ο αι. π.Χ., ενώ ο Α. Wilhelm, "Inscription aus Hypata" *OJ* 8 (1905) 288 στον 3ο αι. π.Χ.· Β. Helly, "Erythrees d' Ionie ou Erythrees des Thermolyles?", *ZPE* 29 (1978) κυρίως 153-154.

62. Π. Λαζαρίδης, "Παλαιοχριστιανική βασιλική εις Λουτρά Υπάτης", *ΑΔ:Χρον.* 23 (1968) 252.

63. Φ. Δακορόνια. "Βαρκά Υπάτης. Αγρός Νικ. Κων. Φρούτα", *ΑΔ:Χρον.* 42 (1987) 223.

64. Για την εσχατολογική σημασία των κλινών βάσει της διονυσιακής θεματογραφίας στην διακόσμησή τους βλ. Σιμανίδης 1997, 212-215.

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ

Τριαντάφυλλος Δ. Παπαναγιώτου

φιλόλογος - συγγραφέας

τ. διευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Λαμίας,

ειδ. Πάρεδρος του Παιδ/κού Ινστιτούτου ε.τ.

ΘΕΜΑ

*Η τιμωρία του Αίαντα Λοκρού και οι εξ αυτής συνέπειες για τους Λοκρούς
ως αφετηρία μιας άλλης θεώρησης της έκβασης του Τρωικού πολέμου*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ότι οι Αχαιοί εξόρμησαν πανστρατιά κατά της Τροίας είναι γεγονός αναμφισβήτητο. Αυτήν την «κοινήν εργασασμένη η Ελλάς» εκστρατεία δεν την αμφισβητούσαν οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων.

Ότι αιτία του δεκαετούς αυτού πολέμου στάθηκε η αρπαγή της ωραίας Ελένης είναι απίστευτο. Οι Έλληνες δεν ήταν τόσο ηλίθιοι, ώστε να εξορμήσουν πανστρατιά μόνο και μόνο για την προσβολή του Μενελάου. Ούτε ο Πριάμος και οι Τρώες θα προτιμούσαν την αιματοχυσία από το να εξαποστείλουν την ελαφρόμυαλη Ελένη στον άντρα της.

Ότι στόχος αυτής της εκστρατείας των Παναχαιών ήταν ο έλεγχος των στενών των Δαρδανελίων, που αποτελούσαν την πύλη του θαλάσσιου δρόμου προς την Προποντίδα και εκείθεν προς τον Άξεινο (τότε) Πόντο, συνάγεται αβίαστα. Για τον ηγέτη των Αχαιών Αγαμέμνονα η επιχείρηση κατά της Τρωάδας απετέλεσε έργο ίσης στρατηγικής αξίας με την απόβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη το 1919. Η συντριβή της Τροίας αποτελούσε σκληρή ανάγκη για την επιβίωση του ελληνισμού.

Ότι οι Παναχαιοί νίκησαν τους Τρώες και κατέστρεψαν το Ίλιο μπορεί να αμφισβητηθεί, παρά το γεγονός ότι όλοι μας, απλοί άνθρωποι, μαθητές, δάσκαλοι και ιστορικοί είμαστε βέβαιοι για τη συντριβή του Πριάμου και των συμμάχων του.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην επίκληση των ενδείξεων περί του αντιθέτου, θα αναφερθούμε στην αφετηρία του προβληματισμού μας.

Αιφνιδιασμός των Τρωών, η ανίερη πράξη του Αίαντα

Οι στίχοι του Εθνικού μας Ποιητή που διεκτραγωδούν τη φονική νύχτα των Τούρκων της Τριπολιταίας μπορούν να αποδώσουν την εικόνα της νύχτας εκείνης κατά τη διάρκεια της οποίας «άλλος ύπνος δεν εγίνη πάρεξ θάνατου πικρός».

Οι Τρώες αιφνιδιάζονται, πάνονται στον ύπνο. Οι γενναιότεροι των Αχαιών βγαίνουν από το Δούρειο Ίππο και σφάζουν ανελέητα. Η μάνα χάνει το παιδί και το παιδί το μάνα. Η μάντισσα Κασσάντρα, κόρη του Πριάμου,

ξαφνιασμένη απ' τους Έλληνες, που εισορμούν στο παλάτι, και τρομαγμένη, αναζητεί καταφύγιο για να σωθεί.

Καταφεύγει στο ναό της Αθηνάς και αγκαλιάζει το ξόανο της θεάς, για να την προστατέψει. Ούτε όμως αυτό την γλιτώνει από την ατίμωση. Ο ταχύπους Λοκρός Αίας ρίχνεται πάνω της, την αρπάζει από τα μαλλιά, τη ρίχνει κάτω, παρασέροντας και το άγαλμα της Αθηνάς, και τη βιάζει. Μπροστά σε μια τέτοια και τόσο ανίερη πράξη, το ξόανο ζωντανεύει και στυλώνει τα μάτια του στον ουρανό.

Τρομαγμένοι απ' την κακοσημαδιά οι Αχαιοί, για να μη χάσουν την αγάπη της Αθηνάς, που τους συμπαραστεκόταν δέκα χρόνια στην πολιορκία του Ιλίου, αποφασίζουν να λιθοβολήσουν τον Αίαντα. Εκείνος όμως καταφεύγει ικέτης στο βωμό της Αθηνάς και γλιτώνει προσωράς το θάνατο.

Η Αθηνά εκδικείται, ο Ποσειδώνας τιμωρεί

Αλλά ο θυμός της Αθηνάς δεν έχει περάσει. Ο Αίας θα τιμωρηθεί· δεν θα γυρίσει στην πατρίδα του. Κατά το ταξίδι του γυρισμού στην Εώα Λοκρίδα, στον Οπούντα, βρίσκει, και να πώς, τραγικό θάνατο: Καθώς ταξιδεύει, με τον Αγαμέμνονα, και φτάνει στη θάλασσα μεταξύ Εύβοιας και Μυκόνου, η Αθηνά ρίχνει κεραυνό και του βουλιάζει το καράβι. Την ώρα που ο Αίας παλεύει απεγνωσμένα μέσα στη φουρτουνιασμένη θάλασσα, τον σπλαχνίζεται ο Ποσειδώνας και βιάζει τα κύματα να τον σπρώξουν κατά τις Γυρές, σε κάποια ξερονήσια κοντά στη Μύκονο, όπου κατορθώνει με κόπο να σκαρφαλώσει σ' ένα βράχο και να σωθεί. Καυχείται όμως ο ανόητος πως ξέφυγε τον πνιγμό σε πείσμα της Αθηνάς, που γύρευε το χαμό του. Οργίζεται τότε ο Ποσειδώνας για την αλαζονεία του, αρπάζει την τριαινά του και μ' ένα χτύπημα σκίζει στα δυο το βράχο, και το κομμάτι πάνω στο οποίο στεκόταν ο καυχησιάρης Αίας χάνεται μαζί με το Λοκρό Αίαντα, τον *«Πανελλήνων κι Αχαιών εις το κοντάρι πρώτον»*. Ο ανοσιουργός βρίσκει τη δίκαιη τιμωρία του.

Η μέχρι τότε όμως σύμμαχος των Αχαιών δεν τον συγχώρησε ούτε μετά θάνατον. Κι ο θυμός της ξέσπασε στους Λοκρούς. Τρία χρόνια μετά το γυρισμό του λοκρικού στρατού από την Τρωάδα στη Λοκρίδα, τα δένδρα δεν καρπίζουν, τα στάχυα δε μεστώνουν. Οι Λοκροί λιμοκτονούν. Μέσα στη συμφορά της σιτοδείας καταφεύγουν στο δελφικό μαντείο κι αυτό τους απαντάει: *«Αν θέλετε να εξιλεώσετε τη θυμωμένη Αθηνά, θα πρέπει να στέλνετε αδιάκοπα στο ναό της, στο Ίλιο, δυο παρθένες, διαλεγμένες με κλήρο από τις εκατόν αριστοκρατικές οικογένειες της Λοκρίδας, για να την υπηρετούν. Κι αυτός ο φόρος να κρατήσει όχι λιγότερο από χίλια χρόνια»*. Έτσι κι έγινε. Οι πρώτες που κληρώθηκαν, για να υπηρετήσουν τη θεά, ήταν η Περίβοια και η Κλεοπάτρα.

Χίλια χρόνια κράτησε ο βαρύς αυτός φόρος, όπως είχε ορίσει ο θεός των Δελφών Απόλλων. Μόλις μετά το 150 π.Χ. έπαψαν οι Λοκροί να στέλνουν τις κόρες τους στην Τροία. Η Αθηνά είχε πάρει πια την ικανοποίησή της.

Από το τίμημα των Λοκρών στο φόρο αίματος των Αθηναίων

Αυτό το οδυνηρό για τους Λοκρούς τίμημα και το γεγονός ότι οι Τρώες προσπαθούσαν να σκοτώσουν τις Λοκρίδες παρθένες, πριν προλάβουν να μπουν στο ναό της Αθηνάς, κι αν τις σκότωναν, ο δήμος των Τρώων, όχι μόνον δεν τιμωρούσε το φονιά, αλλά τον τιμούσε ιδιαίτερα, μου θύμισε τη θαλασσοκρατεία Μινωική Κρήτη. Όπως ξέρουμε ο Μίνωας είχε υποχρεώσει τους Αθηναίους να στέλνουν ως τροφή στο Μινώταυρο επτά νέους και επτά νέες. Αν αυτός ο φόρος αίματος των Αθηνών υποδηλώνει την υποταγή των Αχαιών στους Μινωίτες και αν το κατόρθωμα του Θησέα, ν' απαλλάξει δηλαδή τους Αθηναίους από αυτή την αιματηρή υποχρέωση, υποκρύπτει την κατάλυση της μινωικής δύναμης και την επικράτηση της μυκηναϊκής παντοδυναμίας στο Αιγαίο, τότε γιατί και η καταδίκη των Λοκρών να στέλνουν τις δυο παρθένες αρχοντοπούλες στην Τροία, και οι Τρώες να έχουν τη δυνατότητα της ατιμωρητί εξόντωσής τους, να μην συνιστά ένδειξη νίκης του Πριάμου σε βάρος των Ελλήνων;

Ο Δίων καταλογίζει πρόθεση...

Την άποψη για ήττα των Παναχαιών στην Τροία υποστήριξε ο Δίων Χρυσόστομος, ηθικοφιλόσοφος και ρητοροδιδάσκαλος, που έζησε στα τέλη του 1ου μ.Χ. αιώνα, με το λόγο του: «*Τρωικός: υπέρ του Ίλιον μη αλώνα*». Ο εκ Προύσης Δίων καταλογίζει στον Όμηρο πρόθεση αποσιώπησης του τέλους του τρωικού πολέμου, επειδή (ο Όμηρος) ήθελε «*ειπείν τα κάλλιστα και μέγιστα των γεγονότων, εάσαι δε και μηδέ την άλωσιν του Ιλίου διελθείν*». Κατά τον ρητοροδιδάσκαλο, λοιπόν, ο Όμηρος σκοπίμως απέφυγε την αναφορά στο τέλος του πολέμου. Κι αυτό γιατί η σελίδα της Ιστορίας στρέφεται σε βάρος των Ελλήνων.

Η θέση των εμπόλεμων

Ας δούμε τώρα ποια ήταν η θέση των εμπόλεμων από πλευράς συνθηκών διεξαγωγής του πολέμου. Οι πολιορκούμενοι Τρώες δεν ήταν ουσιαστικά αποκλεισμένοι. Είχαν την δυνατότητα να βγαίνουν απ' το κάστρο και να επιτίθενται στους Έλληνες. Διέθεταν μια σημαντική συμμαχική ενδοχώρα, πολύτιμη για τον ανεφοδιασμό τους σε άψυχο και έμψυχο υλικό. Για τους Αχαιούς η δεκαετής διάρκεια του πολέμου, η θαλάσσια απόσταση που τους χώριζε από την Ελλάδα, η αδυναμία τους να ανεφοδιάζονται και οι ανυπερβλήτες δυσκολίες στην αποστολή εφεδρειών κάθε άλλο παρά ευνοϊκές ήταν. Κάτω απ' αυτές τις αντίξοες για τους Έλληνες συνθήκες η εκπόρθηση της Τροίας μόνο με γενική επίθεση θα μπορούσε να επιτευχθεί. Ένα τέτοιο όμως εγχείρημα ήταν πολύ δύσκολο έως αδύνατο με στρατό εξαντλημένο από την ατέρμονη και αναποτελεσματική πολιορκία. Μήπως, λοιπόν, το εφεύρημα του Δούρειου Ίππου είναι ο από μηχανής θεός, για να συγκαλυφθεί η σκληρή

πραγματικότητα, δηλαδή το άδοξο τέλος του πολέμου που δεν αναφέρεται στην Ιλιάδα; Ήταν τόσο ηλίθιοι ο Πρίαμος και οι άλλοι σύμμαχοι ηγέτες, ώστε να γκρεμίσουν το τείχος στις Σκαιές Πύλες, ν' αφήσουν ουσιαστικά την πόλη απροστάτευτη, για να μεταφέρουν το αφιέρωμα των Αχαιών στην Αθηνά, τη στιγμή μάλιστα που οι Αχαιοί μόλις είχαν αναχωρήσει και τίποτα δεν τους εμπόδιζε να γυρίσουν αμέσως;

Ο νικητής αξιοποιεί τη νίκη

Η Ιστορία μάς έχει διδάξει ότι ο στρατός που εξέρχεται νικητής από μια τόσο μεγάλης εκτάσεως και σπουδαιότητας πολεμική περιπέτεια δεν «τα μαζεύει και φεύγει». Αντιθέτως μάλιστα αξιοποιεί τη νίκη. Εγκαθιστά φρουρά, κατασκευάζει οχυρά, ελέγχει την κατάσταση. Αν, λοιπόν, νικούσαν οι Πανέλληνες, είναι βέβαιο ότι θα αξιοποιούσαν τη νίκη, δημιουργώντας αποικία που να ελέγχει τη θαλάσσια οδό προς την Προποντίδα και τη χερσαία οδό προς την ενδοχώρα.

Στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών διαβάζουμε σχετικά: «*Η εκστρατεία κατέληξε στην κατάληψη και λεηλασία μερικών πόλεων, όχι όμως και στην εγκατάσταση των Αχαιών - όπως δείχνουν τα πορίσματα των ανασκαφών και η παράδοση που περιγράφει τα ταξίδια της επιστροφής τους - πιθανώς επειδή δεν μπόρεσαν να καταβάλουν ολόκληρο το συνασπισμό*». (ΙΕΕ, τ.Α', σ. 284).

Ουαί τοις ηττημένοις!

Κάθε πόλεμος έχει τα πολιτικά του επακόλουθα. Όταν αποβεί νικηφόρος, σταθεροποιεί και ενισχύει την εξουσία εκείνου ή εκείνων που ηγούνται. Όταν όμως καταλήξει σε ήττα, τότε η εξουσία αυτού ή αυτών που την υπέστησαν, κατά κανόνα, ανατρέπεται. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πλείστα όσα σχετικά παραδείγματα. Περιοριζόμαστε όμως, λόγω ελλείψεως χρόνου, στα ακόλουθα:

Η θέση του βασιλιά της Πρωσίας Γουλιέλμου εδραιώνεται στο εσωτερικό της Γερμανίας μετά τη νίκη που κατήγαγε εναντίον των Γάλλων και του Αυτοκράτορά τους Ναπολέοντος Γ', το 1870 - 71. Νικητής ο Γουλιέλμος εγκαθίσταται στην αίθουσα των κατόπτρων του ανακτόρου των Βερσαλλιών, διαπραγματεύεται με τους ηγεμόνες των γερμανικών κρατιδίων από θέσεως ισχύος, επιβάλλει την εξουσία του σ' αυτούς και αναγορεύεται ως Γουλιέλμος ο Α' αυτοκράτωρ (κάιζερ) της ενωμένης πλέον Γερμανίας.

Η ήττα της Γερμανίας κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο αποσταθεροποιεί την αυτοκρατορική μοναρχία, δίνει το σύνθημα της επανάστασης. Ο ηττημένος αυτοκράτωρ της Γερμανίας Γουλιέλμος Β' εγκαταλείπει τη χώρα του και στις 11 Δεκεμβρίου 1918 καταργείται το αυτοκρατορικό καθεστώς και κηρύσσεται η Δημοκρατία.

Τι συνέβη όμως στη μυκηναϊκή Ελλάδα μετά τα Τρωικά; Οι ηγέτες εδραίωσαν τη θέση τους στα κρατίδιά τους ή έχασαν την εξουσία και είχαν οικτρό τέλος; Όσοι από τους ηγέτες της τρωικής εκστρατείας δεν έπεσαν στο πεδίο της μάχης και γύρισαν, βρέθηκαν έρμαιοι των εσωτερικών αναστατώσεων και των συνωμοσιών. Στο βιβλίο μου *«Ιστορία και Μνημεία Φθιώτιδας»* και στη σελίδα 69 διαβάζουμε: *«Η υπερπόντιος αυτή εκστρατεία υπήρξε και μια μεγάλη αιμορραγία δια τους Αχαιούς, των οποίων αι αξιολογότεραι δυνάμεις εκάθησαν και τα λαμπρότερα παλληκάρια εφονεύθησαν εις τα πεδία των μαχών εναντίον του Ιλίου. Ιδιαίτερος καταστρεπτικότερος ο πόλεμος αυτός φαίνεται να υπήρξε δια τους Αχαιούς της Φθίας, Έλληνας του Σπερχειού, Μυρμιδόνας και Λοκρούς και τους Φωκείς. Διότι οι γενναιότεροι άνδρες αυτών, ο Πάτροκλος, ο Αχιλλέας, ο Σχεδίδος των Φωκίων έπεσαν εις το πεδίο της τιμής...»*.

Το τέλος του παντοδύναμου βασιλιά των πανίσχυρων Μυκηνών Αγαμέμνονα και των άλλων ηγετών της τρωικής εκστρατείας αποδεικνύει την αδυναμία τους ν' αντιδράσουν στις συνωμοσίες που αντιμετώπισαν. Ο Αγαμέμνων δολοφονείται. Ο Διομήδης αντιμετωπίζει συνωμοσία της γυναίκας του, εγκαταλείπει το Άργος και σώζεται ιδρύοντας αποικία στην Ιταλία. Ο Φιλοκτήτης δεν επιστρέφει καθόλου στην πατρίδα του. Η αναστάτωση στο εσωτερικό της Θαιμακίας τον υποχρεώνει να μείνει μακριά απ' την πατρίδα του. Ο Ιδομενεύς, βασιλιάς της Κρήτης, αντιμετωπίζει συνωμοσία και διώχεται από την πατρίδα του. Κακό τέλος είχε και ο γιος του Αχιλλέα Νεοπόλεμος. Οι γιοι του Άκαστου, του βασιλιά της Ιωλκού, είχαν καταλύσει την εξουσία του Πηλέα και ανάγκασαν το Νεοπόλεμο να αναζητήσει βασίλειο στη χώρα των Μολοσσών.

Αν, λοιπόν, γύριζαν νικητές από την Τροία, θα τολμούσαν οι οποιοιδήποτε συνωμότες να στραφούν εναντίον τους; Το συμπέρασμα είναι ότι η εσωτερική κατάσταση στον ελλαδικό χώρο είχε αλλάξει. Η φθορά των δυνάμεων των Αχαιών στην Τροία και η επί δέκα έτη απουσία των ηγετών είχε αποδυναμώσει την εξουσία τους στο εσωτερικό των κρατών τους, με αποτέλεσμα να έχει δημιουργηθεί πρόσφορο έδαφος για διείσδυση άλλων στοιχείων, για αναταραχές και αναστατώσεις. Ο Πλάτων στους Νόμους, (Γ', 682 d - e) γράφει σχετικώς: *«Ουκούν εν τούτω τω χρόνω, όντι δεκέτει, όν το Έλιον επολιορκείτο, τα των πολιορκούντων εκάστων οίκοι κακά πολλά συνέβαινον γιγνώμενα περί τας στάσεις των νέων, οί και αφικομένους τους στρατιώτας εις τας αυτών πόλεις τε και οικίας ου καλώς ούδ', εν δίκη υπεδέξαντο, αλλ' ώστε θανάτους τε και σφαγάς και φυγάς γενέσθαι παμπόλλας...»*.

Είχε δίκιο ο καθηγητής...

Κυρίες και κύριοι, στο προαναφερθέν βιβλίο μου και στην ίδια σελίδα γράφω με βεβαιότητα: «*Ο Τρωικός πόλεμος έληξε υπέρ των Ελλήνων. Οι Αχαιοί εδημιούργησαν σταθερόν προγεφύρωμα επί της μικρασιατικής ακτής...*». Αν το έγραφα σήμερα το βιβλίο αυτό, δεν θα ήμουν τόσο κατηγορηματικός. Είχε δίκιο ο αείμνηστος καθηγητής Απόστολος Δασκαλάκης, όταν μας έλεγε ότι τα ιστορικά έργα δεν ζουν πολλά χρόνια...

Βιβλιογραφία**1. Αθηνογένους «Ο Μείζων Ελληνισμός», Τρωικά.**2. Αισχύλου, «*Αγαμέμνων*», στ. 648 κ.ε.3. Απολλοδώρου, «*Επιτομή*», 6,1 6,5 κ.ε.**4. Δίωνος Χρυσσοστόμου, «Τρωικός: υπέρ του Ίλιον μη αλώναι».**5. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», τ. Α', σελ. 282 & 284.6. Ευριπίδου, «*Ελένη*», στ. 766 κ.ε. και «*Ανδρομάχη*».7. Θουκυδίδου, «*Ιστορία*», Ι, 3.**8. Κακριδή Ιωάννου, «Ελληνική Μυθολογία», τ. 5 (Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.).**9. Λαζάρου Αναστασίου, «*Ιστορία Νεωτάτων Χρόνων*» (ΟΕΔΒ, 1963)10. Ομήρου, «*Ιλιάς*» Β και «*Οδύσσεια*», γ, δ, λ, κ, ε.11. Πausανίου, «*Ελλάδος Περιηγήσεις*», 1, 11, 1.12. Πλάτωνος, «*Νόμοι*» Γ' 682 d - e.13. Ρισπέν Ιωάννου, «*Ελληνική Μυθολογία*», τ. Β'.14. Στράβωνος, «*Γεωγραφικά*», 6, 1, 3.15. Παπαναγιώτου Τριαντ. «*Ιστορία και Μνημεία Φθιώτιδος*» (1971).

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Βασίλειος Κανέλλος
δάσκαλος - συγγραφέας

ΘΕΜΑ
Οξυά και Σαράνταινα
Ιστορία - θρύλοι - παραδόσεις

Στα νοτιοδυτικά σύνορα του νομού Φθιώτιδας, ανάμεσα στο Βελούχι και στα Βαρδούσια, υψώνεται επιβλητικά η Οξυά. Βουνό με σπουδαία φυτογεωγραφική σημασία και με υψόμετρο που προσεγγίζει τα 2000 μέτρα. Εκεί υπάρχει το νοτιότερο δάσος της οξυάς στην Ευρώπη. Από το δέντρο αυτό πήρε το όνομά της. Πανέμορφο βουνό, «απέιρου φυσικού κάλλους», που η δημοτική μας μούσα το πρόσεξε ιδιαίτερα και το τραγούδησε: «*Βελούχι μου παράμορφο κι Οξυά ζωγραφισμένη...*», είναι ένα από τα γνωστότερα δημοτικά μας τραγούδια.

Σεργιανίζοντας στα μονοπάτια της ιστορίας, του θρύλου και της παράδοσης πολλά θα μπορούσε να καταγράψει κανείς για το βουνό αυτό και για τα χωριά που ακουμπάνε στην πλάτη του. Αξίζει τον κόπο να αναφερθούμε σε μερικά:

Ένας χαριτωμένος θρύλος λέει πως η Οξυά και ο Έλατος ήταν αδέρφια και ταξίδεψαν κάποτε από τις παγωμένες χώρες του βορά προς το νότο. Διάβηκαν χώρες και βουνά κι ύστερα από μακρύ ταξίδι έφτασαν και στον τόπο μας. Σκαρφάλωσαν στα πανέμορφα ηπειρωτικά βουνά, διάβηκαν στις ράχες και στις πλαγιές της Πίνδου κι ύστερα ανέβηκαν στα Άγραφα. Η Οξυά ανηφορίζοντας στα κακοτράχαλα βουνά της Πίνδου, των Τζουμέρκων και των Αγράφων απόκαμε από την κούραση. Φτάνοντας κάποτε στη Σαράνταινα, απάνω από τη Στάγια κι αντίκρυ από το Γαρδίκι, έριξε... άγκυρα. «*Ως εδώ και μη παρέκει...*» φωνάζει κατάκοπη στον αδελφό της. Ο Έλατος έβαλε όλα τα δυνατά του να την καταφέρει να συνεχίσουν το ταξίδι τους. Και τι πλάνα λόγια δεν της είπε και τι καλούδια δεν της έταξε! Άδικα όμως την παρακαλούσε. Ούτε βήμα δεν έκαμε εκείνη πιο πέρα. Αυτός συνέχισε τότε μοναχός την πορεία του ως τον Πάρωνα και τον Ταΰγετο, ενώ η Οξυά ρίζωσε για πάντα εδώ, σκαρφαλώνοντας ως τις κορφές της Σαράνταινας για να αγναντεύει από εκεί όσο μπορεί μακρύτερα κατά τις χώρες του νότου, που δεν της ήτανε γραφτό να τις γνωρίσει ποτέ.

Ένα τμήμα της Οξυάς ονομάζεται Σαράνταινα. Σύμφωνα με την παράδοση οφείλει το όνομά της στο δράμα μιας γαμήλιας πομπής από σαράντα άτομα, που διάβαινε ολόραχα το βουνό πριν από πολλά χρόνια κι έπεσε απάνω σε μια ξαφνική χιονοθύελλα που έγινε το τραγικό μνήμα της. Από τον άδικο αυτό χαμό, συνεχίζει η τοπική παράδοση, ονομάστηκε «*Κλαψί*» το χωριό που βρίσκεται προς τη μεριά του Καρπενησιού και «*Συμπεθερικό*» μια κοντινή

απόκρημνη πλαγιά του Βελουχιού, στα βράχια της οποίας φαίνεται ως τα σήμερα η μορφή της άμοιρης εκείνης πομπής.

Κατάκορφα, ανακέφαλα των Πουγκακίων και στο ζυγό που ενώνει την Οξυά με το Βελούχι, βρίσκεται η τοποθεσία «Κοκάλια». Η παράδοση αναφέρει ότι εκεί, το 279 π.Χ., οι Αιτωλοί νίκησαν ύστερα από φονικότατη μάχη τους εισβολείς Γαλάτες, που επέστρεφαν από το αιτωλικό χωριό Κάλλιο στη Φθιώτιδα. Μάλιστα λέγεται ότι οι Γαλάτες υπέστησαν πραγματική πανωλεθρία και ότι ακόμα και σήμερα ξεθάβονται κόκαλα ανθρώπινα και κομμάτια όπλων (περικεφαλαίες, ασπίδες, δόρατα κ.ά.). Λείψανα αρχαίου οχυρού στο Γαρδίκι καθώς και διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα της περιόδου εκείνης, κατά την οποία οι Αιτωλοί ήταν οι κυρίαρχοι όλης σχεδόν της Στερεάς Ελλάδας, αποτελούν ισχυρή ένδειξη όχι μόνον για το πραγματικό γεγονός αυτής της μάχης αλλά και για τη συμβολή των κατοίκων της περιοχής στο ιστορικό γίνεσθαι της πατρίδας.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η Οξυά ήταν λημέρι κλεφταρματωλών. Εκεί πάνω δοξάστηκαν ο φοβερός αρχικλέφτης Τσάμ Καλόγερος και οι σπλαρηγιοί Ανδρίτσος Σιαφάκας και Σκαλτσοδήμος. Αριστερά από το διάσελο προς τη Γραμμένη Οξυά, πάνω από τη Στάγια, σώζονται ακόμα σωροί από πέτρες. Είναι του «Σιαφάκα τα ταμπούρια». Ανεκτίμητες υπηρεσίες στον Αγώνα πρόσφεραν και τα ξακουστά τότε μοναστήρια του Προφήτη Ηλία Παλαιοχωριού και της Στάγιας. Ήταν τα καταφύγια των κατατρεγμένων ραγιάδων, κρυφά σχολειά, αλλά και λημέρια και ορμητήρια της κλεφτουριάς. Αυτή την κλεφτουριά θέλησε να χαλάσει και ο Αλήπασας που την έβλεπε σαν εμπόδιο στα δόλια σχέδιά του.

Λέει η ιστορία πως την άνοιξη του 1794 ο Αλής έστειλε το συγγενή του, αιμοβόρο στρατηγό Γιουσούφ Αράπη, με 3.000 Τουρκαλβανούς, για να ξεπαστρέψει τους αρματωλούς εκείνους που θεωρούσε ύποπτους και αντιστέκονταν στις βλέψεις του. Ανάμεσα σ' αυτούς και οι Κοντογιανναίοι, αρματωλοί του Πατράτζικίου (σημερινής Υπάτης). Κατεβαίνοντας προς τη Ρούμελη ο Γιουσούφ γέμισε τα βουνά από πτώματα παλουκωμένων και σφαγμένων ανδρών, κυρίως χωρικών και βοσκών. Κάποιοι κλεφταρματωλοί προσκύνησαν, οι περισσότεροι όμως τον περιφρόνησαν κι ετοιμάστηκαν να τον πολεμήσουν. Ύστερα από μια αμυντική, μα και πεισματική μάχη στο διάσελο της Οξυάς οι κλέφτες εσκορπίσανε αλλά δε χαλαστήκανε. Η παράδοση λέει πως και το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία, όπου πολλές φορές λημέριαζε με τον ταϊφά του ο Τσαμ Καλόγερος, δέχτηκε την οργή του αιμοχαρή Αράπη και τυλίχτηκε στις φλόγες. Η οργή του Δερβέναγα, συνεχίζει η παράδοση, δε σταμάτησε εκεί. Αφού δε χάλασε τους κλέφτες βάλθηκε να χαλάσει το λημέρι τους, το δάσος της Οξυάς. Με το τσεκούρι και τη φωτιά κόβει και καίει, μα άδικος ο κόπος. Το δάσος φούντωνε ξανά στη στιγμή κι έκρυβε τους κλέφτες. Έτσι μέσα από την υπερφυσική μορφή του μύθου

ξεπηδά μια μεγάλη ιστορική αλήθεια: Πως την κλεφτουριά τα βουνά και τα δάση την εξέθρεψαν και την φύλαξαν. Λένε πως στο σημείο που ο Αγάς σταμάτησε τη μάταιη προσπάθειά του να χαλάσει το δάσος έχτισε μια βρυσούλα που μέχρι σήμερα φέρνει το όνομά του: «*Του Σούφαγα η βρύση*». Άλλη τοπική παράδοση λέει πως στη βρυσούλα αυτή, κουρασμένος, έσκυψε να πει νερό και πέθανε. Θαμμένη μέσα στα χώματα και στα ξερά φύλλα αναβλύζει αθόρυβα το γάργαρο και κρύο νερό της, λες και κλαίει τον άδικο χαμό της κλεφτουριάς. Σε μια πλαγιά της Οξυάς ξεψύχησε, λίγο πριν το μεγάλο ξεσηκωμό, ο Τσαμ Καλόγερος. Τραυματίστηκε θανάσιμα σε μια φονική συμπλοκή με τούρκικο ασκέρι στη Ζελίστα (σημερινή Κυδωνιά Ναυπακτίας). Τον μετέφερε εκεί στους ώμους του, βαριά τραυματισμένο και με κίνδυνο της ζωής του, ο νεαρός τότε κλέφτης και ύστερα ήρωας της Αλαμάνας Αθανάσιος Διάκος. Την αυτοθυσία και το απαράμιλλο θάρρος του Εθνομάρτυρα επαίνεσε με συγκινητικά λόγια, κλείνοντας τα μάτια του ο πρωτοκαπετάνιος και τον υπέδειξε ως διάδοχό του.

Κάμποσα χρόνια αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1828, στο διάσελο προς τη Ναυπακτία, έγινε μια σημαντική μάχη, άγνωστη για πολλούς, που στη Γενική Εφημερίδα του Κράτους της εποχής εκείνης καταγράφηκε ως «*Μάχη της Γραμμένης Οξυάς*». Το χρονικό αυτής της μάχης, με συντομία, έχει ως εξής: Ισχυρή τουρκική δύναμη αποτελούμενη από 3.000 Τουρκαλβανούς και με αρχηγό τον Ασλάμπεη ξεκίνησε από το Πατρατζίκι για να προσφέρει βοήθεια και να απελευθερώσει τους πολιορκημένους Τούρκους της Λουμποτινάς. Η Λουμποτινά (Άνω Χώρα σήμερα) ήταν τότε η πρωτεύουσα των Κραβάρων, με σπουδαία στρατηγική σημασία για την εξέλιξη του Αγώνα στη Δυτική Ελλάδα και για τούτο επί ένα χρόνο πολιορκούνταν ασφυκτικά από ελληνικά στρατεύματα. Οι Τουρκαλβανοί σχεδίαζαν να φτάσουν στη Λουμποτινά διερχόμενοι μέσω Γαρδικίου και Γραμμένης Οξυάς, τσακίζοντας στο διάβα τους κάθε εχθρική αντίσταση. Στο διάσελο στρατοπέδευαν, φτιάχνοντας προμαχώνες, φοβούμενοι ελληνική επίθεση. Εκείνο τον καιρό βρισκόταν στην περιοχή αυτή ο Σουλιώτης χιλιάρχος Λάμπρος Τζαβέλας έχοντας εντολή από τον Δημήτριο Ύψηλάντη να απελευθερώσει πάση θυσία τις περιοχές Κραβάρων και Λιδορικίου. Ο Τζαβέλας θεωρώντας τη χρονική στιγμή αλλά και την τοποθεσία κατάλληλη επιτέθηκε με δύναμη 400 περίπου ανδρών στο εχθρικό στρατόπεδο. Η μάχη κράτησε 4 ώρες. Οι Τουρκαλβανοί νικήθηκαν, υποχώρησαν προς το Γαρδίκι και ανασυντάχθηκαν στου Βλαχιώτη το μνήμα, για να συνεχίσουν λίγο αργότερα την πορεία τους δυτικότερα. Οι απώλειες ήταν για τους Τουρκαλβανούς 100 νεκροί και πολλοί τραυματίες, ενώ για τους Έλληνες 1 νεκρός και 3 τραυματίες.

Η κορυφογραμμή της ήταν και το σύνορο της ελεύθερης Ελλάδας, όπως όριζε το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 22ας Φεβρουαρίου / 3ης Μαρτίου 1830, που αναγνώριζε την ανεξαρτησία της πατρίδας ύστερα από το

μακρόχρονο τουρκικό ζυγό.

Έτσι περήφανη κι ανυπότακτη έμεινε και στα χρόνια της γερμανοϊταλικής κατοχής. Στις φιλόξενες πλαγιές της περπάτησε και ξαπόστασε ένα πλήθος από ανταρτομάδες και στα χωριά της δούλεψε μυστικά η Αντίσταση. Στις 22 Νοεμβρίου του 1942, ο καπετάνιος του Βάλτου Ναπολέον Ζέρβας και ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ Άρης Βελουχιώτης με τα παλικάρια τους, πριν ξεκινήσουν για το Γοργοπόταμο, ανταμώνανε και στήσανε αδελφωμένοι το χορό στην πλατεία του Γαρδικίου, όπου σύντομα ανεγείρεται μνημείο Εθνικής Αντίστασης.

Ένα πετρόχτιστο καταφύγιο, χτισμένο στις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα από τον Ορειβατικό Σύλλογο Λαμίας, δεσπόζει στην κορυφή του βουνού. Μπορεί εύκολα να φτάσει ο επισκέπτης εκεί, ανηφορίζοντας τους δασικούς δρόμους πάνω από το Γαρδίκι προς Γραμμένη Οξυά και Άμπλιανη, σε μια ευχάριστη μέσα σε οξυές και έλατα διαδρομή προς την ορεινή Ναυπακτία, τη Δωρίδα και την Ευρυτανία. Οι εναλλασσόμενες μορφές της άγριας χλωρίδας σε συνδυασμό με τους αρμονικούς κυματισμούς του εδάφους συνθέτουν μια συμφωνία γραμμών, χρωμάτων και μορφών, απαράμιλλη σε αισθητική απόλαυση. Ατίμητη παρακαταθήκη, η ομορφιά της και η ιστορία της, που τη χρωστάμε, όπως λέει ο ποιητής, σ' αυτούς που πέρασαν και σ' αυτούς που θα 'ρθουν.

Βιβλιογραφία:

Ιωάννου Βορτσέλλα: «*Η Φθιώτις*»

Βασιλείου Κανέλλου: Άρθρο στην εφημ. «*Γραμμένη Οξυά*» αρ. φ. 30

Νικολάου Κασομούλη: «*Στρατιωτικά Ενθυμήματα*»

Ανδρέα Καρκαβίτσα: «*Ιστορικά - Ταξιδιωτικά*»

Ιωάννου Παπαναγιώτου: «*Ο Αϊλιάς του Παλαιοχωρίου*»

Τριαντάφ. Παπαναγιώτου: «*Ξενάγησις εις τη Φθιώτιδα*»

Ελευθερίου Ρήγα: Άρθρο στο περιοδικό «*Στερεά Ελλάς*» αρ. τ. 372

Σεραφεΐμ Τσιτσά: Άρθρο στο περιοδικό «*Φθιώτις*», αριθ. τεύχους 9

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Ιωάννης Β. Ζήσης
συγγραφέας, εκπρόσωπος της ΜΚΟ «ΣΟΛΩΝ»

ΘΕΜΑ
Ο Λαμιακός πόλεμος και οι επιπτώσεις του

Ο Λαμιακός πόλεμος, δεν έχει αναδειχθεί στην διάσταση που του αρμόζει τόσο σαν ένα μέρος της τοπικής ιστορίας όπως επίσης και σαν ένα μέρος της εθνικής αλλά και της παγκόσμιας.

Αυτό συνέβη για δύο λόγους:

Πρώτον είναι ένα γεγονός το οποίο αποτελεί μια θλιβερή μαρτυρία και είχε θλιβερές επιπτώσεις στην εθνική μας ιστορία καθώς συνδέθηκε μια μία σελίδα αμφισβητούμενης σύνεσης για την εξέλιξη των ζητημάτων της Ελλάδας.

Δεύτερον γιατί ταυτόχρονα με τον Λαμιακό πόλεμο, υπήρξαν άλλα σημαντικά γεγονότα πριν και μετά από αυτόν τα οποία αποτελούν ένα πεδίο ιστορικής έντασης, έναν ιστορικό megáκοσμο μέσα στον οποίο ο Λαμιακός πόλεμος φαντάζει ένα περιορισμένο και μεμονωμένο πεδίο γεγονότων. Ωστόσο ο Λαμιακός πόλεμος αποτελεί μία από τις τρεις μεγαλύτερες κρίσεις στην περίοδο την εγγύς πριν και μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου. Αναφερόμαστε στην εξέγερση που έγινε στην Βακτριανή, στην συνέχεια στον πόλεμο που έγινε με τα Θρακικά φύλα και τον οποίο είχε αναλάβει ο Λυσίμαχος και τέλος στον ίδιο τον Λαμιακό πόλεμο.

Από τα τρία γεγονότα, αυτό που είχε την μεγαλύτερη βαρύτητα, στρατιωτικά και πολιτικά ακόμη περισσότερο, ήταν ο Λαμιακός πόλεμος. Ο συνδυασμός αυτών των τριών γεγονότων αποτέλεσε την κρίση της μετάβασης προς τους πολέμους των Επιγόνων και το προανάγκρουσμα των πολιτικών εξελίξεων μετά από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου με δεδομένο το ανολοκλήρωτο του έργου του.

Το στρατιωτικό μέγεθος της σύγκρουσης του Λαμιακού πολέμου από την μάχη στην Ηράκλεια ως την μάχη στην Κραννώνα της Θεσσαλίας έχει μια διακύμανση, αν και ήταν σχεδόν πάντα αριθμητικά εγγύς στην στρατιωτική δύναμη της μάχης του Γρανικού. Η δύναμη των εμπλεκόμενων συνολικά πλησίασε τις 90.000, ιδιαίτερα στη μάχη στο Θεσσαλικό πεδίο, αν και η αρχική εμπλοκή των δυνάμεων της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, ήταν περίπου σταθερή με εξαίρεση το διάστημα που αποχώρησαν οι Αιτωλοί από την πολιορκία του κάστρου της Λαμίας.

Ο Λαμιακός πόλεμος για την Φθιώτιδα, σημαίνει την ανάδειξη για μία ακόμη φορά της περιοχής σαν πεδίου στρατηγικού. Το πέρασμα των Θερμοπυλών, το κάστρο της Λαμίας ως οχυρή θέση, στην συνέχεια οι μάχες

στην Ηράκλεια και στην περιοχή του Δομοκού και στο Θεσσαλικό πεδίο της Φθιώτιδας, αποτέλεσαν, για μια ακόμη φορά μαρτυρία του πόσο σημαντική, λόγω του αναγλύφου, είναι στρατηγικά η περιοχή.

Ο Λαμιακός πόλεμος αποτέλεσε ένα πεδίο επίσης για την διαμόρφωση του τοπίου της αναμέτρησης και της σύγκρουσης, μεταξύ των Επιγόνων. Έδωσε την αφετηρία στον Αντίπατρο να ενεργήσει ως αναβαθμισμένος εκφραστής της Μακεδονικής ηγεμονίας, στον κυρίως ελλαδικό χώρο που είχε στρατηγική σημασία, μέσα από την διαδικασία επίσης ανάπτυξης σχέσεων με τον Λεωνάτο και με τον Κρατερό.

Ο Λαμιακός πόλεμος πέραν των άλλων, συνδέθηκε και με δύο σημαντικές ναυμαχίες, που αποτέλεσαν το τέλος της ναυτικής δυνάμεως της Αθήνας, τις ναυμαχίες της Αβύδου και της Αμοργού, που διεξήχθησαν με σημαντικό ναυτικό στόλο και από τις δύο πλευρές. Παράλληλα ο Λαμιακός πόλεμος έδειξε ότι για μια τελευταία φορά, η Νοτιοκεντρική Ελλάδα, μπορούσε να παίξει στρατηγικά με το στρατιωτικό της μέγεθος καθότι ήταν ιδιαίτερα επιτυχής η συγκέντρωση μιας δυνάμεως που υπερέβαινε τις 40.000 συνολικά. Η ανάπτυξη αυτού του στρατηγικού ρόλου έγινε με λάθος χρονική αφετηρία καθώς δεν ακούστηκε η εισήγηση του Φωκίωνος για αναβολή της λήψης της απόφασης σε μεταγενέστερη φάση, όπου σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, θα είχαν ξεσπάσει οι εμφύλιοι πόλεμοι των Επιγόνων και δεν θα ήταν ευχερές στον Αντίπατρο, με δεδομένες τις επιφυλάξεις που υπήρχαν για τον δικό του ρόλο, να συσπειρώσει τις δυνάμεις του Κρατερού και του Λεωνάτου, και να συμπράξει επίσημα μαζί του ο στόλος αλλά και άλλοι εκ των Επιγόνων.

Ίσως ένα σημαντικό ρόλο έπαιξε για την χρονική εκκίνηση η αβέβαιη, μέχρι εκείνη την στιγμή και σύμφωνα με τον χρόνο πληροφόρησης των Αθηναίων, εξέλιξη της εξέγερσης στα Βάκτρα, πέραν βέβαια της θυμικής έξαρσης και της δημαγωγίας. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι ενδεχομένως υπήρξε μια σοβαρή ενθάρρυνση των Αθηναίων σε αυτή την κίνηση και στην ταχύτητα ανάπτυξης της πολεμικής διαδικασίας, μέσα και από τον ρόλο της Ολυμπιάδας σε σχέση και με τους Θεσσαλούς και με τους Μολοσσούς, καθότι μετά ακριβώς από το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, η Ολυμπιάδα με τις αρνητικές σχέσεις που είχε με τον Αντίπατρο και με την απόδοση του θανάτου του γιού της σε δολοφονία επέλεξε να λειτουργήσει ενάντια στη Μακεδονία.

Αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει επειδή ακόμη και στην περίοδο του Φιλίππου, η Ολυμπιάδα είχε ξανακαταφύγει στο βασίλειο των Μολοσσών και αποτελούσε ένα επίκεντρο αντιπαράθεσης για την διαδοχή στο βασίλειο της Μακεδονίας.

Μια σημαντική διάσταση του Λαμιακού πολέμου αναδεικνύεται από τις συμμαχίες των παρατασσομένων όπου από τη μία έχουμε βέβαια τους Μακεδόνες και τον στρατό που ήρθε από την Ασία, ενώ στο πλαίσιο αυτό τήρησαν μια ουδετερότητα φιλομακεδονική οι Πελλιναίοι, οι Ηρακλειώτες, οι

Λαμείς και οι Θηβαίοι από τις Μικροθήβες της Φθίας, ενώ από το αντίθετο στρατόπεδο παρατάχθηκαν οι Αθηναίοι, οι Αιτωλοί, οι Θεσσαλοί, οι Οιταίοι (πλην των Ηρακλειωτών που προαναφέραμε) οι Μαλιείς (πλην των Λαμιέων), οι Αχαιοί της Φθιώτιδας, οι Λοκροί, οι Φωκείς, οι Αινιάνες, οι Αλυζαίοι, οι Δόλοπες, οι Αθαμάνες, οι Λευκάδιοι, οι Μολοσσοί του Αρύβα, οι Καρύστιοι, οι Αργείοι, οι Σνικιώνιοι, οι Ηλείοι, οι Μεσσήνιοι και ένα μέρος από και Ιλλυρικά Θρακικά φύλλα.

Τώρα είναι στιγμή να επισκοπήσουμε τα βασικά στρατηγικά λάθη, ή μάλλον αυτά τα στοιχεία, που επέδρασαν στην στρατιωτική ανάπτυξη των γεγονότων.

Η κίνηση των Αθηναίων να δείχνουν ότι δεν έχουν πάρει συλλογική απόφαση και ότι ο Λεωσθένης λειτουργεί μονομερώς για ένα διάστημα, φαίνεται ότι αρχικά απέδωσε καρπούς. Στη συνέχεια όμως οι διαδικασίες για την συμμετοχή άλλων πόλεων με αντιπροσωπείες, με πρέσβειες και με διαδοχικές συζητήσεις, αφύπνισε τον Αντίπατρο μπροστά στον κίνδυνο.

Η ταχύτητα, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι ήταν υπέρ των Αθηναίων και των συμμάχων τους, πλην όμως πρέπει να την δούμε ενταγμένη μέσα στο πλαίσιο της διαμάχης για την διαδοχή του θρόνου του Αλεξάνδρου, ιδιαίτερα καθώς αναπτυσσόταν η σύγκρουση με τον Περγάμο, στην οποία πρωταγωνιστούσε κυρίως ο Αντίγονος, αλλά και άλλοι εκ των στρατηγών του Αλεξάνδρου.

Το δεύτερο στοιχείο ίσως που μπορούμε να σημειώσουμε πέρα από τον έλεγχο του πελάσματος των Θερμοπυλών, είναι το στοιχείο του αν και κατά πόσο λειτούργησε αποτελεσματικά, η αμυντική στρατηγική των Αθηναίων. Είναι φανερό ότι αρχικά υπήρχε ένας αμυντικός σχεδιασμός γι' αυτό και η δύναμη εγκαταστάθηκε στις Θερμοπύλες για να εμποδίσει την κάθοδο.

Έτσι η αριθμητική υπεροχή δεν μπόρεσε να κεφαλαιοποιηθεί ενώ στη συνέχεια, η μάχη που έγινε στο ανοιχτό πεδίο της Ηράκλειας, δεν είχε ένα πλήρες αποτέλεσμα, κυρίως εξαιτίας της ισχύος της Μακεδονικής φάλαγγας των Σαρισσοφόρων, καθώς επέτρεψε στον Αντίπατρο να οχυρωθεί στην Ακρόπολη της Λαμίας. Ενδεχόμενα, αν για παράδειγμα δεν είχε καταληφθεί το πέρασμα των Θερμοπυλών, - το οποίο όμως λειτουργούσε και σαν στρατηγικός πόλος συσπείρωσης για την κεντρική Ελλάδα, - και αν η αναμέτρηση γινόταν στο ανοιχτό πεδίο της Βοιωτίας, θα είχαμε άλλα αποτελέσματα τα οποία θα μπορούσαν να επηρεάσουν και συνολικότερα την εξέλιξη, καθώς σε μία τέτοια μάχη θα μπορούσαν να απωλέσουν τη ζωή τους ακόμα και οι ηγέτες του Μακεδονικού στρατού και να υπάρξει δηλαδή μια αντίρροπη εξέλιξη από την μάχη της Χαιρωνείας.

Ο Λεωσθένης παρά τα σχόλια του Φωκίωνος, φαίνεται ότι λειτούργησε σαν ένας παράγοντας ικανής στρατηγικής αλλά και ενθουσιασμού για το στράτευμα, πλην όμως το ατυχές περιστατικό στο οποίο έχασε τη ζωή του,

φαίνεται ότι έπαιξε έναν αρκετά καθοριστικό ρόλο. Κανείς δεν ξέρει αν είχε επιλεγεί η ηγεσία του Φωκίωνος ποια θα ήταν η εξέλιξη είτε στην πρώτη φάση είτε ιδιαίτερα στην δεύτερη καθότι τότε επελέγη ο Αντίφιλος, ένας άγνωστος ως στρατηγός, έναντι του Φωκίωνος, επειδή ακριβώς δεν υπήρχε πολιτική εμπιστοσύνη για το χειρισμό και την στάση που θα τηρούσε ο Φωκίων.

Ο Αντίφιλος, στο στρατιωτικό σκέλος, λειτούργησε με αρκετή σύνεση, είχε όμως μία βασική αποτυχία παρά την αρχική επιτυχία του στην αντιμετώπιση του Λεωννάτου. Δεν μπόρεσε να αποκόψει τον Αντίπατρο από το να διασώσει τις δυνάμεις του κατά την υποχώρησή του από την Ακρόπολη της Λαμίας και την μετέπειτα συνένωσή του με το στρατό του Κρατερού και τις υπόλοιπες δυνάμεις του Λεωννάτου.

Πρέπει επίσης εδώ να σημειώσουμε το γεγονός, ότι κατά την διάρκεια της πολιορκίας στην Ακρόπολη της Λαμίας από πλευράς Λεωσθένη, επιδείχθηκε στο αίτημα διαπραγμάτευσης της συνθηκολόγησης από πλευράς Αντιπάτρου μια αδιαλλαξία ή ένα πνεύμα ολοκληρωτικής νίκης κάτι που επηρέασε μεταγενέστερα και τους όρους με τους οποίους έγινε η παράδοση της Αθήνας και τη διαχείριση των εξεγεργμένων περιοχών, με την επάνοδο της Μακεδονικής κυριαρχίας.

Ένα από τα πλέον καθοριστικά σημεία για την εξέλιξη του Λαμιακού πολέμου, ήταν η αποχώρηση των 7.000 περίπου Αιτωλών πολεμιστών, που αποτελούσαν και έναν από τους σκληρούς πυρήνες του στρατεύματος, με την γνωστή έκφραση: «*διά τινας εθνικάς χρείας*», για κάποια εσωτερικά ζητήματα δηλαδή, οι Αιτωλοί αποχώρησαν σε μια κρίσιμη φάση που θα μπορούσε να είχε επηρεάσει την νικηφόρα έκβαση της πολιορκίας.

Πολλές φορές καθοριστικό ρόλο παίζουν και οι πρώιμες νίκες. Αυτές οι νίκες που διαμορφώνουν μια υπερβολική αισιοδοξία και τελικά περιορίζουν το ρόλο της στρατηγικής σύνεσης. Ένα τέτοιο σύμπτωμα ήταν και η νίκη στην Ηράκλεια. Οι εξεγεργθέντες κατέχονταν από ένα σύμπλεγμα ηττημένου και από μία αίσθηση αήττητου για το Μακεδονικό στρατό, ενός αήττητου που ήθελαν να αντιστρέψουν. Έτσι λοιπόν ερμήνευσαν την αρχική νίκη στην Ηράκλεια, θριαμβευτικά.

Αυτό βοήθησε μεν στην σύμπραξη και άλλων στην συμμαχία τους, όμως οδήγησε στην υποτίμηση της δυνάμεως του αντιπάλου και κυρίως εκείνης της δυνάμεως που θα μπορούσαν να παρατάξουν οι Μακεδόνες σε μήκος χρόνου.

Ταυτόχρονα αυτή η ήττα συσπείρωσε πολύ περισσότερο τις εκ του μακρόθεν μακεδονικές δυνάμεις καθώς και την βούληση των επιγόνων για την συντριβή της εξέγερσης της κεντρικής Ελλάδας. Δημιούργησε επίσης ένα πρόσθετο άγχος για τον κίνδυνο της προώθησης των δυνάμεων του Λεωσθένη προς την Μακεδονία γεγονός που θα μπορούσε να αποδιοργανώσει την επικράτεια όλων των κτήσεων και τελικά να δώσει το σύνθημα μιας γενικότερης εξέγερσης στην επικράτεια όλων των κτήσεων.

Παράλληλα στα λάθη πρέπει να συμπεριλάβουμε και ζητήματα που αφορούσαν την ηθική τάξη στην συμπεριφορά των Αθηναίων και το κατά πόσο αυτή επηρέασε την μεταγενέστερη στάση των Μακεδόνων.

Η χρήση των υπολοίπων των χρημάτων του Άρπαλου για την στρατολόγηση 8.000 μισθοφόρων για τον Λαμιακό πόλεμο, αποτέλεσε ένα μελανό σημείο μαζί με την αδιαλλαξία του Λεωσθένη ή ακόμη τις δημαγωγικές υπερβολές στην διαδικασία της λήψης των αποφάσεων στην Εκκλησία του Δήμου.

Οι συνέπειες ήταν και αυτές ανάλογες με την ηθική πορεία των συμπεριφορών. Έτσι οι Μακεδόνες από την δική τους μεριά, αξίωσαν τον τερματισμό του θεσμού στράτευσης, του γνωστού ως «εφηβεία», ενός θεσμού που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άμυνα της αττικής γης και εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Λαμιακός πόλεμος, σύμφωνα με τον Σταϊνχάουερ, αποτέλεσε την αφετηρία για την πρώτη ολοκληρωτική παραβίαση του αμυντικού συστήματος της Αττικής.

Στο επίπεδο τώρα των τεχνικών της πολιορκίας, μπορούμε να πούμε ότι η πολιορκία της Λαμίας, αποτέλεσε την τελευταία ένδοξη φάση της παθητικής πολιορκητικής τέχνης, την οποία ανέτρεψαν οι Μακεδόνες από την εποχή της πολιορκίας της Ολύνθου από τον Φίλιππο, καθώς οι Μακεδόνες ανέπτυξαν επί Μ. Αλεξάνδρου ολοκλήρωσαν την ενεργητική πολιορκητική τέχνη.

Η επινοητικότητα και η τεχνική εργαλειοκή προσέγγιση της πολιορκίας στην Λαμία, αποτέλεσαν το κρίσιμο παράγοντα και το λόγο για την σημαντική απώλεια χρόνου που επέτρεψε στους Μακεδόνες να αναπτύξουν σε βάθος χρόνου την στρατιωτική τους και στρατηγική υπεροχή.

Η κύρια φάση του Λαμιακού πολέμου χρονικά αναπτύσσεται από τον Φεβρουάριο του '22 έως τις 7 Αυγούστου, κατά τραγική σύμπτωση στην επέτειο της μάχης της Χαιρωνείας, όπου ηττώνται, οι δυνάμεις των εξεγεργμένων στο πεδίο της Κραννώνας.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο πόλεμος αυτός απαίτησε μία πανστρατιά από πλευράς των Αθηναίων και των εξεγεργμένων καθώς μόνο στα πληρώματα του στόλου ενεπλάκη ο αριθμός των 70.000 ανδρών για τις ανάγκες του ναυτικού. Η αρχαία Αθήνα κυρίως αλλά και οι σύμμαχοί της συνεισέφεραν πάνω από 90.000 άνδρες στις ανάγκες του πολέμου.

Αυτό και μόνο δείχνει την δυναμική αλλά και την σημασία των γεγονότων. Υπό άλλες συνθήκες και στο πλαίσιο της εμφύλιας αντιπαράθεσης μεταξύ των επιγόνων, οι δυνάμεις αυτές θα μπορούσαν να είχαν αποδειχθεί καθοριστικότερες για την εξέλιξη και επίσης για την διατήρηση του ρόλου στην Νότια και Κεντρική Ελλάδα.

Πρέπει να πούμε όμως και δύο λόγια για την τακτική του Αντιπάτρου.

Ο Αντίπατρος έπραξε σε όλα τα μέτωπα με σύνεση και ευφυΐα, σύνεση που ενεφάνη ακόμη και στην αντιμετώπιση της κατοχής και της παράδοσης της

Αθήνας. Κυρίως η ικανότητά του φάνηκε στην παρελκυστικότητα στην αντιμετώπιση του Λεωσθένη. Παρά το γεγονός ότι είχε ισχύτητα δυνάμει γύρω στους 13.000 άντρες, - στην αρχική επιστράτευση - μαζί με 600 ιππείς, δεν περίμενε τον Λεωσθένη, ούτε στον Θεσσαλικό κάμπο και έδειξε σθένος και αποφασιστικότητα η οποία ενδεχομένως προκάλεσε μια αμηχανία στρατηγική στους εξεγερθέντες. Στη συνέχεια δεν αναδιπλώθηκε σε μια άτακτη υποχώρηση μετά από την ήττα στην Ηράκλεια αλλά αντίθετα κέρδισε χρόνο οχυρωμένος στην Ακρόπολη της Λαμίας.

Υποχώρησε την κατάλληλη στιγμή και εκμεταλλεύτηκε την ταχεία και πράγματι αρκετά αποτελεσματική κίνηση του Αντιφίλου για την αντιμετώπιση του Λεωνάτου. Έτσι δεν εξαντλήθηκε ο Αντίπατρος σε μία κατά μέτωπο σύγκρουση με τις υπέρτερες δυνάμεις του Αντίφилου. Αντί για αυτό προτίμησε να αποσύρει τις δυνάμεις του μέσα από ατραπούς και να περιμένει την προσέλευση των δυνάμεων του Κρατερού.

Η σθεναρή αλλά και παρελκυστική σε χρόνο τακτική του Αντίπατρου αποδείχθηκε αποτελεσματική και ικανή να αντιστρέψει την αρχική δυναμική επιτυχίας που είχαν οι εξεγερθέντες. Αν λάβουμε επίσης υπόψη μας ότι η πλειοψηφία των Φθιωτών της εποχής είχε συμπαραταχθεί με τους εξεγερθέντες, μπορούμε να εκτιμήσουμε και τις τοπικές επιπτώσεις, δηλαδή την περιθωριοποίηση πλέον στην ιστορική εξέλιξη των πραγμάτων, των κατοίκων της Φθιώτιδας ύστερα από τον Λαμιακό πόλεμο.

Ο ρόλος βέβαια των Φθιωτών φαίνεται να είναι μικρός παρά το γεγονός ότι αναφέρονται επιγραμματικά οι συγκεκριμένες συμμετοχές, με την συμμετοχή δηλαδή των Οιταίων, των Μαλιέων, των Αχαιών της Φθιώτιδας, των Λοκρών, των Αινιάνων κα, στο συμμαχικό μέτωπο.

Η αποτυχία χρεώθηκε στην ηγεσία της πόλης των Αθηνών που πρωτοστάτησε. Έτσι τα μέτρα των Μακεδόνων αποδυνάμωσαν πλέον από κάθε ρόλο τους Αθηναίους. Η εξέλιξη αυτή ύστερα και από την παλαιότερη ήττα των Σπαρτιατών, επέτρεψε την διαμόρφωση του πολιτικού μετώπου για τις δύο Συμπολιτείες με τις οποίες εκφράστηκε ο ρόλος της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας μέχρι την Ρωμαϊκή κατοχή, ύστερα από την ήττα των Ελλήνων από τους Ρωμαίους.

Τον Λαμιακό πόλεμο πρέπει να τον δούμε και σαν ένα πρώτο βήμα, για τις πολιτικές και τους ρόλους που διαδραμάτισαν κατά την διάρκεια των πολέμων των Επιγόνων, ο Πολυπέρχων, ο Κάσσανδρος, ο Δημήτριος ο Πολιορκητής και άλλοι μικρότερης σημασίας συντελεστές αυτού του πολέμου όπου βλέπουμε μια εναλλαγή συμπεριφορών και συμπαρατάξεων μέσα από τον καιροσκοπισμό που επέδειξαν οι Επίγονοι και από την εναλλαγή των πολιτικών συμφερόντων τους.

Δυστυχώς ή ευτυχώς η χρονική περίοδος που ακολούθησε είναι μία περίοδος γεμάτη από δραματικά και μεγάλης σημασίας γεγονότα, μέσα στα

οποία δεν απομονώνεται εύκολα η καθοριστικότητα του Λαμιακού πολέμου.

Θα κατανοήσουμε καλύτερα τον Λαμιακό πόλεμο στην μεγάλη του σημασία αν τον δούμε σαν σημείο πλήρους κατάρρευσης του Αμφικτυονικού μοντέλου, σαν σημείο καμψής στην παρακμή του Ηγεμονικού μοντέλου και σαν την αφετηρία του σχετικά βραχύβιου μοντέλου της Συμπολιτείας.

Το μίσος της Νότιας Ελλάδας λόγω της απωλεσθείσας ηγεμονίας και ισότητας αποτέλεσε βασικό καταλύτη για την διάλυση του Αμφικτυονικού πνεύματος.

Φάνηκε το μίσος που υπήρχε, στον κυρίως ελλαδικό χώρο και στις πόλεις που ηγεμόνευαν στο παρελθόν, απέναντι στους Μακεδόνες, ένα μίσος που θα λέγαμε ότι στιγμάτισε ακόμη και τον χαρακτήρισμό της Μακεδονίας ως ελληνικής ή όχι, ως ανήκουσας ή όχι στον κυρίως ελλαδικό χώρο.

Τελικά κυριάρχησαν τα πάθη και δεν υπήρξε αυτό που ζητούσε με απόγνωση ο Ισοκράτης σαν συνείδηση του κοινού των Ελλήνων. Για άλλη μια φορά βέβαια αναδείχτηκε ο στρατηγικός χαρακτήρας της περιοχής του περάσματος των Θερμοπυλών, αυτή τη φορά σε επίπεδο εμφύλιας σύγκρουσης δείχνοντας πως οι μνήμες στο επίπεδο της ιδεολογικής ερμηνείας της σύγκρουσης από τους Μηδικούς πολέμους ως την επικράτηση των Μακεδόνων είχαν εξασθενήσει πολύ.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η θεώρηση των ελλαδικών εξελίξεων χαρακτηρίζεται από τα τρία μοντέλα, το Αμφικτυονικό μοντέλο επίλυσης των διαφορών το οποίο έκλεισε τον κύκλο του με τους πολέμους του Φιλίππου, το μοντέλο της Ηγεμονίας που κλείνει τον κύκλο του με το τέλος και της Μακεδονικής ηγεμονίας και το μοντέλο της Συμπολιτείας που συμπίπτει και συνυπάρχει με το τέλος της εποχής της ηγεμονίας αλλά και των αμφικτυονιών που έχουν περιορίσει πλέον κατά πολύ το ρόλο τους.

Το μοντέλο της περιφερειακής Συμπολιτείας λειτούργησε με τις δύο βασικές εκφράσεις του.

Η Συμπολιτεία δεν μπόρεσε να λειτουργήσει εποικοδομητικά για την συνοχή της Ελλάδας καθότι είχε έναν χαρακτήρα περιφερειακών ανταγωνισμών και διαιώνιζε με τα κύρια σημεία της το ηγεμονικό μοντέλο και τις ηγεμονικές μνήμες της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας. Οι αμφικτυονίες είχαν μια χαλαρή συνεισφορά που όμως αποδείχτηκε καθοριστική για την συνοχή του ελλαδικού χώρου σε προγενέστερες περιόδους. Οι Ηγεμονίες αντίθετα προκάλεσαν αντισυσπειρώσεις και ξεκίνησαν να παίρνουν την κυρίαρχη έκφρασή τους μετά την επιτυχή έκβαση των Μηδικών πολέμων καθώς η απελευθέρωση από τον εξωτερικό κίνδυνο έφερε στο προσκήνιο τις φιλοδοξίες και τους πειρασμούς της εσωτερικής κυριαρχίας.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι τα κύρια χαρακτηριστικά του Λαμιακού πολέμου, ήταν:

- η έλλειψη διορατικότητας εθνικής, πολιτικής και στρατηγικής
- η έλλειψη αμοιβαίας εκτίμησης μεταξύ Μακεδόνων και άλλων Ελλαδικών πόλεων
- η κυριαρχία της δημαγωγίας
- η μειωμένη στρατηγική αξιολόγηση της συγκυρίας
- η αλαζονεία του νικητή ο οποίος δεν διατήρησε στη μνήμη του την πρότερη διαπραγματευτική του διάθεση μετά από την επικράτησή του
- μπορούμε και πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Λαμιακός πόλεμος, αφαιρέσε κάθε δυνατότητα από την Νότια και Κεντρική Ελλάδα, για την διαδραμάτιση ενός σημαντικού ρόλου, τόσο στις συνεχιζόμενες εξελίξεις των επιγόνων όσο και την μεταγενέστερη Ρωμαϊκή επιρροή και κατάκτηση.
- διαμόρφωσε το τοπίο της διείσδυσης των Ρωμαίων που εκμεταλλεύθηκαν τα ρήγματα του Μακεδονικού ηγεμονισμού και των Συμπολιτειών
- επέδρασε στον αγώνα των Επιγόνων αλλάζοντας και διαμορφώνοντας σχέσεις και δυναμικές ενώ παράλληλα ένας εκ των επιφανεστερών Επιγόνων έχασε τη ζωή του τροποποιώντας ακόμα περισσότερο τους συσχετισμούς.

Βιβλιογραφία

1. N.G.L. Hammond - F. W. Walbank, *Ιστορία της Μακεδονίας* τόμος Γ', εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία
2. Γ. Σταϊνχάουερ. *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδόσεις Παπαδήμα.
3. Κ. Παπαρηγοπούλου. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* - τόμος 7ος, εκδόσεις Γαλαξία
4. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τόμος Δ', εκδοτική Αθηνών
4. Johann Gustav Drousen. *Ιστορία των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου*. Τομ 1 Μετ. Ρ.-Η.-Σ. Αποστολίδης - Ελευθεροτυπία
5. Nicholas Hammond. *Το θαύμα που δημιούργησε η Μακεδονία*. Εκδόσεις Παπαδήμα
6. Corrado BarbaGallo. *Τα αίτια παρακμής της Αρχαίας Ελλάδας*. Εκδόσεις Δημοουργία - Χαρίσης
7. Πλουτάρχου *Βίοι Παράλληλοι*. Τόμος 7ος Εκδόσεις Πάπυρος
8. Διόδωρος Σικελιώτης, *άπαντα* 14ος τόμος. Εκδόσεις Κάκτος

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ
Γεώργιος Σούλιος
καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΘΕΜΑ

Η μάχη του Δομοκού της 5ης Μαΐου 1897:
Μια «άτυχη» μάχη ενός «άτυχου» πολέμου

Η 5η Απριλίου 1896 ήταν μια ευτυχής ημέρα για την Ελλάδα και για την Ανθρωπότητα: αρχίζουν στην Αθήνα οι πρώτοι Ολυμπιακοί αγώνες της συγχρόνου περιόδου.

Η 5η Απριλίου 1897 ήταν μια άτυχη ημέρα για την Ελλάδα: άρχισε ο πρώτος, μετά τη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους, ελληνοτουρκικός πόλεμος, ο γνωστός ως «άτυχος» πόλεμος του '97.

Η 5η Μαΐου 1897 ήταν η πιο κρίσιμη ημέρα αυτού του πολέμου. Έγινε η μάχη του Δομοκού, που ήταν και η τελευταία μάχη. Σήμερα 100 ολόκληρα χρόνια μετά, μπορούμε συνοπτικά να ριξουμε μια ψύχραιμη και κριτική ματιά στα τότε πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα και στην ίδια τη μάχη.

Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα. Το 1895 σημαδεύει ένα σημαντικό πολιτικό γεγονός: η ήττα και αποχώρηση από το πολιτικό σκηνικό μιας σημαντικής πολιτικής φυσιογνωμίας της νεωτέρας Ελλάδας: του Χ. Τρικούπη. Μια μακρά πολιτική αστάθεια θα επικρατήσει στη συνέχεια.

Η Ελλάδα από το 1893 είχε χρεοκοπήσει (είναι γνωστή η φράση του Χ. Τρικούπη «*δυστυχώς επτωχέυσαμε*») και δεν μπορούσε να πληρώνει τα χρέη της στους δανειστές, δηλ. στις Μεγάλες Δυνάμεις.

Το 1897 έχουμε Κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Το Κρητικό πρόβλημα με τους συνεχείς αγώνες των ηρωικών Κρητών βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή. Υπό την πίεση της κοινής γνώμης η Ελλάδα στέλνει στρατιωτικές μονάδες στη Μεγαλόνησο. Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις «*απαράδεκτη*» και οι ελληνικές στρατιωτικές μονάδες (τακτικές και άτακτες) «*κατοχικές*»!...Οι Μεγάλες Δυνάμεις αλληλοϋποβλεπόμενες και αλληλοϋπονομευόμενες δεν μπόρεσαν να έχουν κοινή πολιτική. Κάποια από αυτές, η Αυτοκρατορική Γερμανία, υποψιαζόμενη εξελίξεις μη ελεγχόμενες από την ίδια συνέστησε στην Οθωμανική Τουρκία να επιτεθεί στην Ελλάδα.

Στην ίδια την Ελλάδα επικρατούσε περίπου πολεμικό πνεύμα. Διαδηλώσεις, οργανώσεις διάφορες ωθούσαν την Κυβέρνηση σε πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία, αγνοώντας την πραγματική κατάσταση και τη θέση της χώρας. Η λεγόμενη «*Εθνική Επιτροπή*» ενεργούσε αυθαίρετα ως κράτος.

Η στρατιωτική κατάσταση στην περιοχή. Όσο και αν πολιτικά η Οθωμανική Τουρκία ήταν ο μεγάλος ασθενής, εντούτοις δεν έπαυε να είναι μια αυτοκρατορία της εποχής με επικράτεια τεράστια, από τον Περσικό

κόλπο μέχρι την Αδριατική. Στα σύνορά της με την Ελλάδα διέθετε στρατιωτικές δυνάμεις αριθμητικά υπέρτερες σε σχέση με τις ελληνικές, εκπαιδευμένες κυρίως από την Αυτοκρατορική Γερμανία, εξοπλισμένες με όπλα πολύ πιο σύγχρονα, σε σχέση με την Ελλάδα. Π.χ. οι Τούρκοι διέθεταν επαναληπτικά όπλα μάουζερ, ενώ οι Έλληνες «γκράδες». Ακόμα οι Τούρκοι διέθεταν πιο σύγχρονα πυροβόλα με μεγαλύτερο βεληνεκές, μεγαλύτερη ευστοχία κ.λπ. Ο Ελληνικός Στρατός ήταν ανεκπαιδευτος και ανοργάνωτος σε σημείο μάλιστα που ο Χ. Τρικούπης σε κάποια ομιλία του να δηλώσει στη Βουλή: *«Δεν έχουμε Στρατόν. Ο Ελληνικός Στρατός της σήμεραν είναι αγέλη»*. Η κριτική αυτή, όσο οξεία και να είναι, απηχεί σε κάποιο βαθμό την κατάσταση. Το Ελληνικό Κράτος με πληθυσμό περίπου 2.000.000 έφθανε μέχρι τη Μελούνα.

Στα τέλη Μαρτίου 1897, ύστερα από τις ενισχύσεις που είχαν φθάσει, ο Ελληνικός Στρατός στη Θεσσαλία, στα τότε σύνορα με την Οθωμανική Τουρκία, αριθμούσε 42.000 άνδρες με 96 πυροβόλα και 600 ιππείς. Στις 15 Μαρτίου έφθασε στη Λάρισα ο τότε Διάδοχος Κωνσταντίνος και ανέλαβε την Αρχιστρατηγία του Ελληνικού Στρατού για ψυχολογικούς λόγους.

Η δύναμη του αντιπαρατιθέμενου Τούρκικου Στρατού ήταν 62.000 άνδρες με 204 πυροβόλα και 1.300 ιππείς. Αρχιστράτηγος είχε ορισθεί από τη Πύλη ο Ετέμ Πασάς ενόψει του προβλεπόμενου ελληνοτουρκικού πολέμου. Βέβαια η Οθωμανική Τουρκία διέθετε πολλές εφεδρείες και είχε σχεδόν ανεξάντλητες μεγάλες δυνατότητες για επιστρατεύσεις.

Διπλωματική κατάσταση. Μπροστά σε αυτή την στρατιωτική κατάσταση η Ελλάδα δεν έκανε καμία διπλωματική κίνηση, κανένα διάβημα στις Μεγάλες Δυνάμεις, καμία προσπάθεια συνενόησης με την Τουρκία, καμία στρατιωτική ή διπλωματική συμμαχία ώστε να αποτραπεί ο επερχόμενος πόλεμος ή αυτός να γίνει κάτω από καλύτερες για την Ελλάδα συνθήκες. Αντίθετα κατά την ημέρα κήρυξης του πολέμου από την Τουρκία κατά της Ελλάδας ο Πρωθυπουργός δήλωσε στη Βουλή: *«Η Τουρκία μάς έχει κηρύξει τον πόλεμον τον οποίον έχουμε καθήκον να δεχθώμεν και τον εδέχθημεν»*. Κάποιος ιστορικός σημειώνει ότι εκείνη η Συνεδρίαση της Βουλής κατέχει μία σελίδα στην ιστορία από την οποία ελλείπει παντελώς η συναίσθηση της πραγματικότητας από την Κυβέρνηση και την Αντιπολίτευση.

Η Οθωμανική Τουρκία ήταν ο *«μεγάλος ασθενής»*, όμως για τις μεγάλες δυνάμεις δεν είχε βρεθεί εναλλακτική λύση, συμβιβαστή με τα συμφέροντά τους. Η Ελλάδα δεν είχε κατορθώσει να εκμεταλλευθεί τις αντιθέσεις των Μεγάλων, δεν είχε δημιουργήσει μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων κανένα ρήγμα πριν από τον πόλεμο, ώστε να το εκμεταλλευθεί.

Ακόμη οι Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να εισπράξουν το δάνειο που τους ώφειλε η Ελλάδα, αναζητούσαν τρόπο να της επιβάλουν Οικονομικό Έλεγχο, αφού η ίδια αρνούσαν ρύθμιση των χρεών της υπό καθεστώς διομολόγησης.

Τα πολεμικά γεγονότα προ της μάχης Δομοκού. Η Εθνική Εταιρεία, ίσως σε συνεννόηση με τον Πρωθυπουργό, όπλισε άτακτους και στις 27 και 28 Μαρτίου 1897 έστειλε 3.000 από αυτούς στο δυτικό τμήμα του μετώπου της Θεσσαλίας. Αυτοί εισέβαλαν στο τουρκοκρατούμενο τμήμα και στην αρχή είχαν επιτυχία εκδιώκοντας τις τουρκικές φρουρές. Στη συνέχεια όμως οι Τούρκοι ανασυγκροτήθηκαν και τους διεσκόρπισαν. Έτσι αναγκάστηκαν να επιστρέψουν πίσω. Το γεγονός αυτό έδωσε στην Τουρκία το κατάλληλο πρόσχημα για την κήρυξη πολέμου κατά της Ελλάδας την 5η Απριλίου 1897, οπότε άρχισαν οι πρώτες αφιμαχίες. Κατά το διάστημα 6 έως 11 Απριλίου έγινε η μάχη των συνόρων. Εκεί φάνηκε η έλλειψη οργανωτικής συγκρότησης του Ελληνικού Στρατού και η απουσία ικανής Διοίκησης. Την κατάρρευση της γραμμής των συνόρων ακολούθησε μία σχεδόν άτακτη υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού. Στρατιώτες και άμαχος πληθυσμός ανάμικτα, υποχωρούσαν σε πλήρη σύγχυση και αταξία. Ουδεμία αντίσταση προβλήθηκε προς της Λάρισας. Έγινε μία περιορισμένη κλίμακας, σχεδόν υποτυπώδης, αντίσταση προ των Φαρσάλων (23/4/1897) και μια σχετικά αξιόλογη στο Βελεστίνο από το Συνταγματάρχη Σμολένσκη (16-24/4/1897). Έτσι στις 24 Απριλίου 1897 οι Τούρκοι βρισκόταν προ του Δομοκού.

Στο μεταξύ και λόγω της δυσμενούς εξέλιξης του πολέμου, η Κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη επαύθη και ορίστηκε νέα Κυβέρνηση υπό τον Δ. Ράλλη (στην οποία μετείχε ως Υπουργός Παιδείας ο Αθ. Ευταξίας).

Η μάχη Δομοκού. Σε αντίθεση με την πεδινή περιοχή της Θεσσαλίας, η περιοχή Δομοκού συνιστά μια άριστη αμυντική τοποθεσία. Είναι οι βόρειες παρυφές της Όθρυος που δυτικά συναρμολοζονται με την οροσειρά της Πίνδου και ανατολικά φθάνουν μέχρι τον Αλμυρό. Ήταν η πλέον πρόσφορη γραμμή να δοθεί η κύρια αμυντική μάχη του πολέμου. Αν η γραμμή αυτή μπορούσε να κρατηθεί, τότε σε επόμενη φάση ο τουρκικός στρατός μην έχοντας φυσικά αμυντικά ερείσματα μέσα στη Θεσσαλία, ήταν δυνατό με αντεπίθεση να απωθηθεί μέχρι το σημείο εκκίνησης του, τα τότε ελληνοτουρκικά σύνορα. Η Ελλάδα ουσιαστικά θα είχε κερδίσει τον πόλεμο. Αν η μάχη αυτή χανόταν, η κατάσταση πλέον θα προδιαγραφόταν δραματική για την Ελλάδα.

Ο Αρχιστράτηγος Διάδοχος Κωνσταντίνος με το Επιτελείο του εγκαταστάθηκε από τις 24 Απριλίου στο Δομοκό (οικία Ευστ. Καρατζά) και έδωσε διαταγές για τη διάταξη των δυνάμεών του. Στη μάχη Δομοκού ο Ελληνικός Στρατός διέθετε 139 λόχους πεζικού, 3 λόχους μηχανικού και 7 ίλες με 85 πυροβόλα.

Στη μάχη Δομοκού υπήρχαν τρία μέτωπα:

ι. Το ανατολικό, από τις δυτικές παρυφές της Γούρας (δηλ. του τμήματος της κεντρικής-βόρειας Όθρυος) μέχρι τις ανατολικές παρυφές του Ναρθακίου (Κασιδιάρη), όπου βρίσκονται τα χωριά Πετρωτό, Αχλαδιά, Σκοπιά, Αγ. Αντώνιος, Καλλιθέα, Δενδροχώριο, δηλ. η περιοχή εκατέρωθεν της κοίτης του άνω ρου του Ενιππέα.

ii. Το κεντρικό στις περιοχές των χωριών Πουρνάρι, Κάτω Δομοκός, Σοφιάδα, Θαυμακός έως Εκκάρα.

iii. Το δυτικό από Γαβράκια έως Κέδρο, δηλ. από τα όρια του Νομού Φθιώτιδας έως την κοίτη του Σοφαδίτη (Ονόχωνου).

Η εκτίμηση ήταν ότι ο εχθρός θα έκανε την κύρια επίθεση από το ανατολικό μέτωπο γιατί εκεί είχε καλύτερες εδαφικές συνθήκες και γιατί αν διασπούσε αυτό το τμήμα του μετώπου θα βρισκόταν στα νώτα του Ελληνικού Στρατού τον οποίο έτσι θα περικύκλωνε και θα διέλυε. Παρόλη αυτή την εκτίμηση φαίνεται ότι δεν δόθηκε η ανάλογη βαρύτητα στο μέτωπο αυτό.

Έτσι στο ανατολικό μέτωπο τάχθηκε η 2η Ταξιαρχία με υπεύθυνο τον Μαστραπά και εφεδρεία ορίστηκε η 1η Ταξιαρχία του Δημόπουλου. Από το Γενικό Επιτελείο θεωρήθηκε λάθος η ανάθεση του κρίσιμου μετώπου στον Μαστραπά, ο οποίος δεν εθεωρείτο ο πλέον κατάλληλος. Ακόμα κλήθηκε από τον Αλμυρό η Ταξιαρχία Σμολένσκη να καλύψει τις δυτικές παρυφές της Γούρας. Ατυχώς η Ταξιαρχία αυτή δεν κατέλαβε τις θέσεις της εκεί.

Το πρωί της 5ης Μαΐου 1897 έγινε η επίθεση και στα τρία μέτωπα.

Στο δυτικό τμήμα με το συγκρότημα Τερτίτη με τη συμμετοχή και σώματος Ιταλών Φιλελλήνων που πολέμησαν γενναία, οι Τούρκοι αποκρούστηκαν και μάλιστα σε αυτό μόνο το μέτωπο ενεργήθηκε αντεπίθεση και οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν.

Στο κεντρικό μέτωπο παρότι ο εχθρός επιτέθηκε με τεράστιες δυνάμεις (πάνω από 20.000 στρατιώτες), τα ελληνικά τμήματα υπό τον Μαυρομιχάλη, υπεράσπισαν γενικά τις θέσεις τους, αν και σε ορισμένα σημεία αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν προς πιο ψηλές, πιο οχυρές θέσεις, όπως στο Γυναικόκαστρο της Εκκάρας. Όταν νύχτωσε σταμάτησαν οι πυροβολισμοί, τελείωσαν τα πυρομαχικά.

Στο κρίσιμο ανατολικό μέτωπο στην αρχή και μέχρι το μεσημέρι η κατάσταση ελεγχόταν. Αποκρούστηκαν οι επιθέσεις στην Αχλαδιά, στο Δενδροχώρι κ.λπ. Βαθμιαία όμως ο εχθρός υπερφαλάγγισε από δεξιά με συνέπεια την κλιμακωτή υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού πριν χρησιμοποιηθούν εφεδρείες. Το μέτωπο υποχωρούσε ραγδαία ενώ δεν είχαν λάβει μέρος στη μάχη ούτε οι μισές δυνάμεις που ήταν ταγμένες εκεί. Είναι σαφές ότι υπήρχε λάθος διάταξη ή λάθος τακτική ή λάθος ελιγμοί. Τη στιγμή της υποχώρησης συζητούσαν για άμυνα στη γραμμή Βούζι-Μαντασιά ή Βούζι-Παλαμάς, δηλ. παράλληλα προς την οδό Δομοκού-Λαμίας. Άρχισε όμως να παρατηρείται σχεδόν άτακτη υποχώρηση.

Στο μεταξύ πληθυσμοί μετακινούνταν προς νότια. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση και στον κίνδυνο υπερφαλάγγισης του Ελληνικού Στρατού από τα δεξιά του (από το ανατολικό μέτωπο) ο Αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος στις 9 μ.μ. υπογράφει διαταγή οπισθοχώρησης για να κρατηθεί η κορυφογραμμή της Όθρου (Γούρα-Λογγίτσι-Δερβέν Φούρκα, Μοσχοκαρυά-Γιαννιτσού). Ο ίδιος με το Επιτελείο του φθάνει ξημερώματα της 6ης Μαΐου στη Μονή της

Αντίνιτσα. Οι Τούρκοι όμως συνέχισαν την πίεση και ο Στρατός συμπύχθηκε προς Ταράτσα για να ετοιμάσει την άμυνα της Λαμίας.

Η ανακωχή. Η μάχη του Δομοκού υπήρξε το αποκορύφωμα, αλλά ουσιαστικά και το τέλος του Πολέμου. Με παρέμβαση του Τσάρου της Ρωσίας (αδελφού της Βασίλισσας Όλγας της Ελλάδας), ο Σουλτάνος αποδέχθηκε πρόταση προσωρινής ανακωχής. Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου της ανακωχής μεταξύ των στρατών έγινε την 8η Μαΐου 1897 στη θέση Ταράτσα, περίπου στο 80 χιλιόμετρο της Εθνικής οδού Λαμίας-Δομοκού, όπου σήμερα υπάρχει σχετικό μνημείο. Στο μεταξύ για λόγους πρόνοιας ο Ελληνικός Στρατός οργάνωνε άμυνα στη γραμμή Θερμοπυλών.

Οι συνέπειες της ήττας. Μετά την προσωρινή ανακωχή έγιναν συνομιλίες στην Κωνσταντινούπολη όπου η Ελλάδα αντιπροσωπευόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, δίκην κηδεμονίας!... Ο Σουλτάνος φυσικά επωφελήθηκε να επιβάλει αλλαγές στα σύνορα, ώστε 395 τετρ. χιλίομ. του Ελληνικού Κράτους να περιέλθουν στην Οθωμανική Τουρκία και επίσης να επιβάλει ρυθμίσεις σε θέματα διακρατικών σχέσεων. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι και οι Μεγάλες Δυνάμεις επωφελήθηκαν ώστε να ρυθμίσουν τα χρέη της Ελλάδας προς υπηκόους τους και επέβαλαν τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή, δηλ. επέβαλαν ουσιαστικά οικονομικό έλεγχο στην Ελλάδα! Για πολλούς, οι Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να διασφαλίσουν την πληρωμή των δανείων της Ελλάδας επεδίωξαν αυτόν τον πόλεμο, ώστε να μπορούν πιο άνετα να επιβάλουν οικονομικό έλεγχο της Ελλάδας.

Η σχετική σύμβαση ειρήνης που παρουσιάστηκε στη Βουλή (18-9-1897) είχε ως συνέπεια και την απομάκρυνση της Κυβέρνησης Ράλλη και το διορισμό άλλης υπό τον Ζαΐμη.

Επίλογος. Το σκηνικό του 1897 μήπως θυμίζει κάτι από το σημερινό σκηνικό; Μήπως και τώρα η Ελλάδα δεν πρόκειται να πραγματοποιήσει τους επόμενους Ολυμπιακούς Αγώνες; Μήπως και τώρα μια άλλη ελληνική νήσος, η Κύπρος, δεν παλεύει για την ελευθερία της; Μήπως και τώρα οι μεγάλες «Συμμαχικές» Δυνάμεις δεν έχουν στην Κύπρο συμφέροντα αντιτιθέμενα στα ελληνικά; Μήπως και τώρα δεν υπάρχουν διαφορές με την Τουρκία για το Αιγαίο; Μήπως και τώρα η Ελλάδα δεν έχει ένα υπέρογκο εξωτερικό δανεισμό που ευτυχώς μπορεί τώρα να αποπληρώνει;

Όμως όλα αυτά πρέπει να αντιμετωπισθούν με σύνεση και με γνώση της πραγματικής κατάστασης. Στον πόλεμο πηγαίνει κανείς είτε όταν έχει την απόλυτη στρατιωτική υπεροχή, είτε όταν του τον επιβάλλουν και είναι υποχρεωμένος να αμυνθεί, αφού έχει εξαντλήσει κάθε πολιτικό και διπλωματικό μέσο. Σήμερα η Ελλάδα έχει απέναντι στην Τουρκία μια πανίσχυρη πολιτική φαρέτρα. Η στρατηγική επιβάλλει να δίνει τη μάχη εκεί όπου έχει το πλεονέκτημα. Στην πολιτική και τη διπλωματία σήμερα η Ελλάδα έχει ισχυρό πλεονέκτημα, πιο ισχυρό παρά ποτέ.

**Ερωτήσεις - απαντήσεις - απόψεις
επί των εισηγήσεων της 1ης Συνεδρίασης**

Σημείωση: Τα κείμενα των ερωτήσεων - απαντήσεων - απόψεων όλων των συνεδριάσεων προέκυψαν από απομαγνητοφώνηση των πρακτικών. Τα όποια κενά υπάρχουν οφείλονται κυρίως σε μη ενεργοποίηση του μικροφώνου.

I. Μακρής (συντονιστής): Ευχαριστούμε τον κ. Σούλιο για την εισήγησή του, παρόλο ότι μας θύμισε δυσάρεστα γεγονότα, και καλούμε όλους τους εισηγητές της πρώτης συνεδρίασης, η οποία θα ολοκληρωθεί μετά από τη συζήτηση, να έρθουν στο τραπέζι για να δεχτούν ερωτήσεις, να δώσουν απαντήσεις και να διατυπωθούν οι απόψεις των συνέδρων.

Παρακαλώ, ποιος θα ήθελε να πάρει το λόγο. Η κ. Τουμανίδου - Πατσινακίδου.

Συμέλα Τουμανίδου - Πατσινακίδου: Ο αξιότιμος κύριος Γεώργιος Σούλιος στην εμπειριστατωμένη εισήγησή του με θέμα «*Η μάχη του Δομοκού της 5ης Μαΐου 1897. Μια άτυχη μάχη ενός "άτυχου" πολέμου*», ανέφερε τα αίτια που οδήγησαν στην ήττα μας κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

Η ήττα μας ήταν αναπόφευκτη, αφού τα δεδομένα τα στρατιωτικά, τα κοινωνικά, τα οικονομικά και τα διεθνή ήσαν για μας αρνητικά.

Σας μεταφέρω όμως και μια άλλη άποψη, που γράφει στο βιβλίο του «*Μετοικεσία Καυκασίων (στην Ελλάδα) 1875 - 1907*» ο αείμνηστος και αιόδιμος Ισαάκ Λαυρεντίδης, Πόντιος διανοούμενος και πολιτικός.

Αναφέρει ότι, όταν επί πρωθυπουργίας Αλέξανδρου Κουμουνδούρου το 1881 ενσωματώθηκε η Θεσσαλία στον κορμό της Ελεύθερης Ελλάδας και αποχώρησε ο τουρκικός πληθυσμός, κάλεσε τους Έλληνες Ποντίους του Καυκάσου να εγκατασταθούν στις εύφορες, ακαλλιέργητες και αραιοκατοικημένες περιοχές της.

Όμως το Δεκέμβριο του 1881 ο Αλεξ. Κουμουνδούρος έχασε τις εκλογές και το Φεβρουάριο του 1883 πέθανε. Η εγκατάστασή τους δεν πραγματοποιήθηκε.

Το 1894 ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης κάλεσε πάλι τους Έλληνες Ποντίους του Καυκάσου να εγκατασταθούν στην ελεύθερη πατρίδα «*όπου τους αναμένουν η στοργή της πατρίδος των και ανεκμετάλλετοι επιδεκτικά καλλιέργειας χέρσοι εκτάσεις. Εκ του προϊόντος της καλλιέργειας των οποίων ιδία του καπνού, θα ζούν εν ανέσει οι ίδιοι, αλλά και την εθνικήν οικονομίαν του Έθνους των θα ενισχύσουν*».

Αλλά το 1895 ο Χαρίλ. Τρικούπης έχασε τις εκλογές και το 1896 πέθανε. Η εκκρεμότητα της εγκατάστασης των ομογενών μας του Καυκάσου παρέμεινε.

Γράφει, λοιπόν ο Ισαάκ Λαυρεντίδης, εάν είχε προετοιμασθεί το έδαφος καταλλήλως από το 1881 ή έστω το 1894 και εγκαθίσταντο κατά δεκάδες

χιλιάδες οι Έλληνες Πόντιοι του Καυκάσου στη Θεσσαλία, ο Ελληνο-Τουρκικός πόλεμος δεν θα απέβαινε εις βάρος των Ελλήνων. Η άκρα φιλοπατρία τους θα τον απέτρεπε. Αλλά και η παραδειγματική εργατικότητά τους, η φιλοτιμία και η ευσυνειδησία τους θα συντελούσαν, ώστε η Θεσσαλία να αξιοποιηθεί πολύ ενωρίτερα.

Ευχαριστώ

Ι. Μακρής (συντονιστής): Κα Πατσινακίδου ευχαριστούμε πολύ. Το λόγο έχει ο κ. Σούλιος για μια σύντομη απάντηση, γιατί την απάντηση μάλλον την έδωσε η κα Πατσινακίδου.

Γ. Σούλιος: Σαφώς είναι αυτό κ. Μακρή, και βεβαίως οι Πόντιοι είναι ένα φύλλο Ελληνικό, πάρα πολύ γενναίο και εγώ το λέω, που συμβαίνει να είμαι και κατα...ποντισμένος. Αν καταλάβατε καλά αυτό σημαίνει είμαι παντρεμένος με Πόντια. Προφανώς θα βοηθούσαν να αλλάξει το σκηνικό. Όμως η διαφορά η πολεμική ήταν πολύ μεγάλη. Δεν μπορώ να πω ότι θα γινόταν αυτό που λέει ο Λαυρεντίδης, ή κάτι άλλο, εγώ δεν έχω γνώμη επ' αυτού.

Ι. Μακρής (συντονιστής): Ευχαριστούμε πολύ. Άλλος σύνεδρος που θα ήθελε να κάνει κάποια ερώτηση; Δεν επιθυμεί κανείς; Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να πάμε σε διάλειμμα.